

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

з галузі знань: 24 Сфера обслуговування
за спеціальністю: 242 Туризм
за освітньо-науковою програмою: Туризм
на здобуття освітнього ступеню: Магістра

Магістерська робота
студента денного відділення
Кищука Костянтина Леонідовича

Науковий керівник:
к. геогр. н., доц. Винниченко І.І.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ	4
1.1 Поняття та особливості воєнного туризму	4
1.2 Структурованість воєнного туризму	8
1.3. Методи та особливості дослідження воєнного туризму	13
РОЗДІЛ 2. ВОЄННИЙ ТУРИЗМ У СВІТІ	16
2.1 Історичні аспекти розвитку воєнного туризму та історіографія дослідження.....	16
2.2 Сучасний стан розвитку воєнного туризму	22
2.3 Державно-приватне партнерство в царині воєнного туризму	34
РОЗДІЛ 3. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	39
3.1 Особливості розвитку воєнного туризму України	39
3.2 Перспективні напрямки та шляхи розвитку воєнного туризму в Україні	46
3.3 Вітчизняний туризм крізь призму міжнародного досвіду	53
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність теми

Воєнний туризм, як окремий напрям в туристській індустрії в останні десятиліття набув значного поширення та популярності. У багатьох країнах світу вже сформовані комплексні туристичні пропозиції воєнного спрямування, які здатні задовольнити різноманітні запити та вподобання. Знаходячись на перетині історії, культури та пам'яті воєнний туризм виступає важливим інструментом для збереження зв'язку між сучасністю та минулим привертаючи велику кількість туристів, які хочуть поглибити свої знання, сформувані особисте розуміння та ставлення до подій минулого, вшанувати пам'ять всіх постраждалих та загиблих внаслідок воєнних дій, відчутти власну приналежність до чогось епохального.

Україна оповита багатовіковою історією військових протистоянь, що водночас поєднують в собі як героїчні події, так і трагічні, адже на території нашої країни відбувались національні повстання, визначні битви, події Першої та Другої світової війни, які залишили по собі численні воєнні об'єкти різних категорій, що сформували потужний туристичний ресурс для розвитку воєнного туризму, але увага до цього напрямку туризму в контексті України протягом довгого часу була малопомітною і незначною, однак анексія Криму та розпочата росією війна на сході України у 2014 році та повномасштабне вторгнення у 2022 році зумовили зміни у свідомості суспільства, викликали інтерес до історії, військової справи, патріотичного виховання. З огляду на ситуацію, воєнний туризм має вагомий потенціал та перспективи розвитку в Україні і важливе значення для подальшого збереження військово-історичних пам'яток, національної пам'яті, має виконувати освітню та виховну функції для майбутніх поколінь, у доступний спосіб доносити інформацію про події для іноземних туристів. При правильному підході до розвитку вітчизняного воєнного туризму вже наявні ресурси та ті, що формуються у майбутньому, зможуть сформувати унікальні

пропозиції й, таким чином, стимулювати розвиток туристичної сфери України, принести значні дивіденди для регіонального розвитку. Для того, щоб у повній мірі оцінити реальні перспективи воєнного туризму в Україні вкрай необхідним є дослідження та вивчення багатьох аспектів, що дотичні до формування і успішного розвитку воєнного туризму, важливою складовою є також розгляд міжнародного досвіду управління в галузі воєнного туризму.

Метою роботи є аналіз аспектів розвитку воєнного туризму в світі та його характеристика, дослідження сучасного стану й перспектив розвитку воєнного туризму в Україні.

Об'єктом дослідження є воєнний туризм.

Предметом дослідження є особливості розвитку та організація воєнного туризму в Україні та світі, аналіз воєнно-туристського потенціалу, його проблеми та перспективи.

Завдання:

- Дослідити теоретичні засади воєнного туризму, його видову структуру та принципи організації.
- Проаналізувати рівень розвитку та характерні особливості воєнного туризму в світі.
- Охарактеризувати особливості, рівень розвитку, потенціал та шляхи реалізації воєнного туризму в Україні.
- Дослідити міжнародний досвід в галузі воєнного туризму з подальшою перспективою імплементації його для розвитку вітчизняного туризму.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

1.1 Поняття та особливості воєнного туризму

З розвитком промисловості, появою нових технічних засобів, а також зміною умов життя людина продовжує знаходити себе в культурі та мистецтві, а туризм сприяє цьому процесу, оскільки подорожі є невід'ємною частиною людського життя. Завдяки пригодам люди відкривають новий світ, відчують гострі емоції, отримують адреналін і прагнуть побачити те, що ще десять років тому було недоступним. У зв'язку з попитом на різні види туризму з'являються нові напрями, які змушують галузь туризму розвиватися і пропонувати мандрівникам абсолютно нові відчуття. Може здатися, що галузі туризму і військово-промислового комплексу мають характеристики, що суперечать одна одній за своєю природою, проте вони багато в чому навпаки доповнюють одна одну. Часто зв'язок між війною та туризмом сприймають через відвідування колишніх полів бою або місць пам'яті після закінчення воєнних дій. Однак, воєнний туризм не обмежується простою можливістю постріляти з автоматів або катанням на танках. Це, перш за все, глибоке осмислення подій минулого, коли в тих самих місцях, де проводиться такий «туристичний маршрут», втрачали життя люди. [7; 16]

Тому, при вивченні концепції «воєнного» або «військового» туризму, виникають дискусії серед дослідників й понині. Це пояснюється тим, що в сучасній туристичній науці ще не існує єдиного загальноприйнятого підходу до визначення воєнного туризму, класифікації його різновидів та розуміння ресурсної бази. Наприклад, В. Абрамов і У. Максюта вказують на те, що військовий туризм полягає у подорожах до зон бойових дій з метою відвідати пам'ятки військової історії та поля бою. Сюди можуть відноситись польоти на бойових літаках і вертольотах, стрільба зі зброї та військової техніки, відвідування військово-історичних музеїв та місць бойових дій, а також участь у реконструкціях відомих битв. [4; 10]

У своїй роботі «Військовий туризм: теорія та практика» В. Беднарський дає таке визначення військового туризму в вузькому сенсі: це подорожі до зон бойових дій з метою огляду історичних місць, пов'язаних з війнами, а також місць бойових зіткнень. До огляду можуть входити фортифікаційні споруди, військові меморіали, музеї, а також поля битв. [15]

М. Hrusovsky та К. Noeres вказують, що це форма відпочинку, що має військовий контекст. Автори виокремлюють два аспекти цього виду туризму: один пов'язаний з використанням військової техніки та вважається відгалуженням пригодницького туризму, а інший зосереджується на історичних подіях і має освітній контекст, надаючи певні історичні відомості або знання. Подібні погляди виражені також у визначеннях військового туризму від А. Мельника, М. Кляпа та Ф. Шандора. Вони визначають його як форму туризму, спрямовану на відвідування місць, пов'язаних зі збройними силами, їх діяльністю та військовими операціями. [43]

Ran Zwigenberg у «The Atomic City: Military Tourism and Urban Identity in Postwar Hiroshima» досліджує військовий туризм як сучасний інструмент переосмислення минулого з метою запобігання помилкам у майбутньому. Автор стверджує, що потенційні локації військового туризму мають стати не просто місцями для розваг, а й платформами для діалогу та пам'яті. [65]

М. Лущикта та Я. Москвяк пропонують розглядати військовий туризм як спеціалізовану форму туризму, що включає відвідування пам'ятних військових об'єктів, установ і локацій як минулого, так і сучасності, залучення туристів до елементів сучасного військового життя, а також участь у безпечних військових подіях, заходах, фестивалях тощо. На думку авторів, військовий туризм може різнитися за метою та ціннісними орієнтирами, а також емоційним контекстом самої подорожі, виокремлюючи такі функціональні групи: військово-історичний туризм, мілітарі-туризм та військово-подієвий туризм. [13]

Д. Каднічанський та М. Каднічанська вважають, що для уточнення місця військового туризму серед інших його видів та для його класифікації важливо розуміти різницю між термінами «воєнний» та «військовий». «Воєнний» відноситься до війни та пов'язаний із нею, у той час як «військовий» означає, все, що стосується війська та військовослужбовців. Отже, вони пропонують називати загальний вид туризму, що пов'язаний з відвідуванням військово-історичних та військових об'єктів, мілітарним (воєнним) туризмом. У свою чергу, мілітарний (воєнний) туризм, на їхню думку, має бути розділений на три основні групи: воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий. [13]

Мілітарі-туризм також розглядається в контексті спеціалізованого туризму. Так, у своїй роботі «Менеджмент туризму», В. Кіптенко визначає спеціалізований туризм як форму подорожі, спрямовану на дослідження унікальних особливостей конкретного місця, набуття особистого досвіду, виконання спортивних завдань, активний відпочинок. Автор зауважує, що мілітарі-туризм не обмежується пригодницьким або екстремальним, оскільки в ньому присутні й розважальні і пізнавальні аспекти. Тому найбільш обґрунтованим є виділення його в окрему категорію спеціалізованого туризму. [19]

У своїй роботі «Туристсько-краєзнавчі дослідження» С. Дутчак та М. Дутчак зазначають, що спеціалізований туризм є системою окремих сегментів туристичної галузі, які визначаються метою подорожі. Автори розглядають пізнавально-культурно-розважальний туризм як один із компонентів спеціалізованого туризму, в якому вони вбачають місце для воєнного туризму. [15]

В. Кушнар'єв та О. Поліщук визначають воєнний туризм як ідентичний до мілітарі-туризму і стверджують, що він є складовою спеціального туризму, який включає в себе елементи розважального,

пригодницького, екстремального та історико-пізнавального туризму, а також продукти, пов'язані з військовим туризмом. [16]

D. Venter, співробітник Технологічного університету Ваали, пропонує цікаве визначення військового туризму як туризму військової спадщини. Він описує його як будь-який вид подорожі, дослідження та особистої участі у відвідуванні об'єктів військової спадщини та військових подій, які мають особисте історичне значення, резонанс та цікавість, але при цьому туризм військової спадщини не має на меті отримання грошової винагороди, а базується на особистому інтересі та бажанні дослідити військову історію. [60]

Варто зазначати, що попри таке велике різноманіття до підходів визначення воєнного туризму і неоднозначність, туристична індустрія відзначила появу нового сегменту – військових туристів. Ці мандрівники свідомо обирають подорожі до зон активних конфліктів, де наявність або близькість бойових дій не лякає, а навпаки, стає привабливим фактором. Мотивами таких туристів є прагнення до інформації з перших рук: отримати особистий досвід та знання про конфліктну ситуацію, не покладаючись на інтерпретації ЗМІ, також це пошук гострих відчуттів, бажання налагодити контакт з людьми, які постраждали від насильства, та краще зрозуміти їхні історії. Саме тому цих туристів можна поділити на три категорії за способами мотивації:

- туристи, для яких військові об'єкти мають особисте й емоційне значення, і вони відчують зв'язок із своєю спадщиною;
- туристи, які не мають особистого стосунку до військових об'єктів і відвідують їх як засіб відпочинку з освітньою метою;
- туристи, які мають сумніви щодо військових об'єктів, і вони відвідують їх з метою «побачити на власні очі та повірити». [31]

Отже, воєнний туризм - це вид туризму, що спрямований на відвідування територій, пов'язаних з військовими або воєнними діями. Цей вид туризму привертає увагу тих, хто цікавиться воєнною історією та військовими аспектами культури. Особливості воєнного туризму включають різноманітні мотиви відвідувачів, такі як: бажання отримати безпосередню інформацію про конфлікт, отримання емоційних вражень та розгляд подій як історичного явища та його наслідків.

1.2 Структурованість воєнного туризму

У попередньому пункті були розглянуті загальні визначення поняття воєнного туризму від українських та іноземних науковців. Широкий науковий аналіз та виділення різних аспектів воєнного туризму, які в певній мірі мають військову основу, чітко простежуються в його класифікаціях.

Тому, пропоную більш детально проаналізувати саме види та форми воєнного туризму, а також їх класифікацію. Як вже було зазначено раніше, В. Кушнар'ов та О. Поліщук дають визначення воєнному туризму ототожнюючи його з мілітарним й виділяють такі види :

- військово-пізнавальний туризм - включає в себе візити до музеїв військової тематики, відвідування тематичних виставок та участь у конференціях;
- військово-пригодницький туризм – включає в себе покупку відповідного туру з повним спектром послуг для організації заходів з активним використання військової техніки та спорядження, проведення екскурсій місцям де відбувались історичні бойові дії, відвідування фортифікаційних споруд, військових морських кораблів та доступ до підводних човнів, безпосередня участь у військових навчаннях і маневрах, а також можливість провести певний час в армійському середовищі;

- військово-історичні реконструкції бойових дій – дана форма туризму передбачає участь або відвідування великих реконструкцій історичних битв. Сучасні військові реконструкції об'єднують у собі історичну складову, знайомство з тактикою бою, військові науки різного спрямування, скульптуру, ознайомлення з ремеслом кравців та багато інших аспектів. Наприклад, багато ентузіастів виготовляють тематичні фігурки або відтворюють історичні бої. [16]

Рис. 1.1 Класифікація мілітарі-туризму як спеціалізованого виду туризму [16]

Також потрібно згадати про те, що одним із підвидів військового туризму є вид, що останнім часом набуває неабиякої популярності, і це – нелегальні тури, які проводяться безпосередньо у зонах військових конфліктів. Такі поїздки характеризуються високою вартістю, оскільки гарантування безпеки клієнтам це один із найголовніших аспектів організації таких подорожей для туристичної компанії, через великий рівень небезпеки для мандрівника. [18]

Варто теж виділити класифікацію, яка була розроблена Д. Каднічанським та М. Каднічанською і ґрунтується на власному сприйнятті термінів «військовий» (пов'язаний зі службою в армії) та «воєнний»

(пов'язаний з бойовими діями) туризм. Як і В. Кушнар'ов та О. Поліщук вони розділяють мілітарний (воєнний) туризм на три групи, а саме: воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий. [13]

Рис. 1.2 Класифікація (мілітарного воєнного туризму) [13]

Розглянувши та узагальнивши запропоновані класифікації воєнного туризму від різних науковців можна детальніше зупинитися на сутності основних напрямків воєнного туризму:

Воєнно-історичний туризм – це форма туризму, що зосереджена на відвідуванні місць, пов'язаних з війнами, військовою історією та культурою.

Воєнно-історичний туризм охоплює відвідування бойових полів, військових меморіалів, музеїв, фортець, укріплень, пам'ятників, військових цвинтарів та інших місць, пов'язаних з відомими битвами, війнами або історичними подіями. Подорожуючи цими місцями, туристи мають змогу отримати нові знання про військову стратегію, тактику, зброю, життя солдатів та військові події у певний період. Вони можуть побачити та ознайомитися із залишками

фортець та укріплень, відвідати експозиції музеїв, оглянути експонати та послухати розповіді екскурсоводів про історичні події. [4; 10]

Військово-пригодницький туризм, іноді відомий як військово-екстремальний туризм - це форма туризму, що поєднує військові аспекти з екстремальними пригодами. Даний вид туризму спрямований на людей, які зацікавлені у військових тренуваннях, адреналіні та випробуваннях своїх навичок та стійкості в екстремальних умовах. Військово-пригодницький туризм може включати різноманітні активності, пов'язані з військовими елементами. Такі як :

- спортивні змагання та ігри, що входять до складу військово-пригодницького туризму. Учасники можуть брати участь у заходах, що моделюють військові випробування. Ці змагання можуть включати біг на перешкодах, стрільбу з пневматичної зброї, скелелазіння, водні види спорту та інші. Також до цієї категорії можуть відноситися пейнтбольні поєдинки між командами, баталії лучників та інші аналогічні заходи; [16]
- екстремальні пригоди, що можуть включати заняття парапланінгом, скайдайвінгом, спелеологією, водним рафтингом, стрибками з парашутом або іншими видами екстремального спорту, також можуть бути організовані в умовах або на територіях, що створені для військових цілей; [31]
- спеціальні екскурсії, де туристи мають змогу відвідати військові бази, навчальні центри або інші спеціальні об'єкти, де вони матимуть змогу познайомитися зі спеціальними операціями, військовими технологіями та іншими аспектами військового життя. Привабливою частиною таких екскурсій є катання на військовій техніці (танках, БТР, гелікоптерах), участь у майстер-класах з водіння та інші заходи. [19]

Військово-пригодницький туризм передбачає готовність учасників до фізичних та психологічних випробувань. Важливо мати належну фізичну

підготовку і дотримуватися інструкцій та правил безпеки, щоб гарантувати безпеку та добробут учасників. [19]

Військово-подієвий туризм – це спеціальний вид туризму, який спрямований на відвідування місць, пов'язаних з історичними військовими подіями або конфліктами. Він дозволяє подорожуючим відчувати атмосферу минулих воєн та отримати глибше розуміння воєнного досвіду та його наслідків. Такий туризм може включати відвідування бойових полів, музеїв, меморіалів, місць бомбардувань та інших об'єктів, пов'язаних з воєнними подіями. Учасники таких подорожей можуть вивчати військову техніку, слухати розповіді ветеранів та відвідувати історичні експозиції. Цей тип туризму може викликати особливий інтерес у істориків, військових ентузіастів, дослідників та всіх, хто цікавиться воєнною історією та бажає отримати більш поглиблене розуміння подій, що сталися на певних місцях у певний історичний період. Важливо дотримуватися поваги до місцевих традицій та пам'яток, а також враховувати правила інформаційної безпеки і уникати завдання шкоди навколишньому середовищу та культурній спадщині. [7; 13]

Військово-історичні фестивалі є популярною формою подій, де люди можуть спостерігати військові реконструкції, демонстрації та інші заходи, пов'язані з історичними військовими подіями. Ці фестивалі відтворюють різні епохи історії, починаючи від давніх часів і до сучасності, де використовуються автентичні костюми та обладнання. Подібні фестивалі приваблюють велику кількість туристів, що цікавляться військовою тематикою, а також подібні фестивалі мають освітню та культурну цінність, тим самим зберігаючи пам'ять про події й популяризуючи військову історію, культуру та традиції. [16]

Таким чином, вивчення видової та формової структури воєнного туризму свідчить про його різноманітність та комплексність як сфери подорожей. Відвідування воєнних об'єктів, участь у військових заходах та

екскурсіях, а також активні воєнно-пригодницькі події – усе це становить сутність воєнного туризму. Формова структура, у свою чергу, забезпечує організаційний аспект цієї сфери, зокрема, через туроператорів, гідів та пакетні тури, що робить подорожі доступнішими та зручнішими для туристів. Розуміння цих аспектів допомагає не лише правильно реагувати на потреби та інтереси клієнтів, але й у гарантуванні їхньої безпеки та отримання максимум задоволення від подорожі.

1.3. Методи та особливості дослідження воєнного туризму

Дослідження основ і закономірностей будь-якого соціального явища ґрунтується на використанні конкретних методологічних принципів та підходів. Не є виключенням дослідження сфери воєнного туризму. Методом називають сукупність прийомів або заходів практичного або теоретичного розвитку реальності залежно від рішення конкретної проблеми. Різниця між методом і теорією виявляється у його функціональній природі, і, будучи теоретичним наслідком попереднього дослідження, метод є детальним моментом і умовою досліджень. [5]

При написанні кваліфікаційної роботи для збору, систематизації та опрацювання матеріалів були використані як стандартизовані, так і спеціальні підходи й методи дослідження. Одним із таких підходів став діалектичний, де принципи застосування включають в себе розгляд теми з різних боків, визначення протиріч і вивчення їх розвитку в контексті. Цей метод дозволив з'ясувати глибинну сутність воєнного туризму. [17] Важливе значення при дослідженні мав історичний підхід, адже цей підхід дає змогу досліджувати еволюцію воєнного туризму, використовуючи історичні факти, контекст та зміни у сприйнятті минулих подій. Цей підхід визначається історичним контекстом даного виду туризму, його взаємозв'язком з історією воєн, їх причинами та наслідками. Тому, для розуміння основних етапів,

напрянків і логіки розвитку воєнного туризму необхідно враховувати відповідні історичні процеси та закономірності. Тому, за допомогою історичного підходу при дослідженні воєнного туризму можна розкрити глибинні зв'язки між минулим і сучасним, зрозуміти важливість місць пам'яті та розробити стратегії збереження і популяризації історичної спадщини через туризм. [17; 24]

Застосування системного підходу дозволяє розглядати сегмент воєнного туризму як складну систему з взаємозалежностями та взаємодією між її складовими частинами, а також аналізувати його з точки зору структури, функцій, процесів та наслідків. Також у рамках вище зазначених підходів були використані загальнонаукові методи, такі як : аналізу та синтезу, емпіричний, системно-структурний, абстрактно-логічний та метод аналогій. [5]

Передусім, ці методи дозволили якісно обробити інформацію, зібрану з різних джерел, таких як навчальні посібники, наукові публікації, відкриті інтернет-ресурси та статистичні бази даних. Зокрема, завдяки аналізу був досліджений та охарактеризований сучасний стан воєнного туризму в світі та Україні зокрема. [24]

Для визначення та обґрунтування перспективних напрямків та шляхів розвитку воєнного туризму в Україні використано абстрактно-логічний метод та метод аналогій. На основі цього виявлено, як ресурси, що виникають внаслідок поточних воєнних дій, можуть бути використані у майбутньому для збільшення туристичного попиту, і як забезпечити рівновагу між комерційними та етичними аспектами їх розвитку. За допомогою методу синтезу вдалося об'єднати окремі частини інформації та аналізу в єдине ціле, що дозволило сформулювати висновки щодо сучасного стану середовища та тенденцій розвитку воєнного туризму. [17]

Дослідження тенденцій у розвитку воєнного туризму та взаємозв'язків між його факторами передбачає аналіз глобальних, національних та регіональних соціально-економічних та політичних процесів та їх впливу на сферу воєнного туризму. Наочне представлення матеріалів та схематичне зображення теоретичних та практичних результатів дослідження забезпечило використання графічного методу. [5; 24]

Отже, у розділі "Теоретико-методичні основи дослідження воєнного туризму" були розглянуті ключові аспекти дослідження воєнного туризму, що допомагають зрозуміти сутність наукових засад та організацію воєнного туризму. Аналіз понять й особливостей воєнного туризму дозволив визначити його специфіку та місце на сучасному етапі розвитку туристичної сфери. Дослідження видової та формової структури воєнного туризму дало уявлення про різноманітність та організаційні аспекти цього виду туризму. Методи та особливості дослідження воєнного туризму допомогли обрати правильні наукові підходи до вивчення цього явища та розкрити його ключові властивості, аспекти при написанні кваліфікаційної роботи. Загалом, даний розділ надав базу теоретичних основ для здійснення подальшого аналізу та дослідження воєнного туризму.

РОЗДІЛ 2. ВОЄННИЙ ТУРИЗМ У СВІТІ

2.1 Історичні аспекти розвитку воєнного туризму та історіографія дослідження

З того часу, як війни, на жаль, стали неодмінною частиною нашої історії, відвідування різних воєнних об'єктів, а не лише історичних пам'яток, стало дуже популярним. Це, водночас, тісно пов'язано з історією, природою та архітектурою краю, що дозволяє вважати воєнний туризм складовою культурного туризму. Люди постійно звертаються до минулого і завжди будуть цікавитися відвідуванням місць, пов'язаних з найважливішими битвами та подіями, що змінили хід історії. Також людей цікавлять місця, де були великі випробування та трагедії, що назавжди залишилися в людській пам'яті. [6]

Історії людства має, на жаль, достатню кількість глобальних світових конфліктів. Одними із найбільш визначальних подій для розвитку воєнного туризму стали Перша та Друга світові війни, так, як саме ті події найяскравіше відбилися в світовій пам'яті. Сюди варто віднести й інші локальні конфлікти (додаток А) [34]. Вони охоплюють збройні конфлікти в Палестині, Курдистані, етнічні суперечності на території колишнього СРСР, включаючи війни в Чечні, а також події на Донбасі та безпосередньо повномасштабне вторгнення росії у 2022 році. [26]

Перша світова війна була глобальним геополітичним конфліктом, який відбувався в Європі у 1914-1918 рр. і мав руйнівний вплив на історію ХХ століття. Внаслідок цього військового протистояння загинули мільйони людей. Сили блоку Антанти, які очолювали Франція, Російська імперія, Велика Британія та США (після 1917 р.), перемогли держави Четвертого союзу, що включали Австро-Угорську та Німецьку імперії, Болгарське царство і Османську імперію. Війна призвела до розпаду чотирьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської і російської. Німеччина втратила

свої колоніальні території та стала республікою, так само як і Турецька республіка. Після війни з'явилися нові незалежні країни, такі як Фінляндія, Польща, Чехословаччина, Естонія, Латвія, Литва та Королівство Сербів, Хорватів і Словенців. [11]

Друга світова війна вважається наймасштабнішою світовою війною в історії людства. Вона почалася у 1939 р. і завершилася 2 вересня 1945 року. Участь у війні брали 61 країна (що становило 80% населення Землі). Військові дії відбувалися на територіях 40 країн, переважно у країнах Європи, при цьому близько 110 мільйонів осіб у всьому світі були мобілізовані. Загальні людські втрати становили 50-55 мільйонів осіб. Масштаб руйнувань після цієї кривавої війни був приголомшливим і мали би стати цінним уроком для всього цивілізованого світу. Однак, як показує досвід, людство не звикло вчитися на своїх помилках. [25]

Варто згадати про те, як в Давньому світі людей приваблювало захопливе видовище, яке для нас сьогодні здавалося б неймовірним – бої гладіаторів, що відбувалися у римському Колізеї, місці публічних страт. Пізніше, трагічними місцями в історії людства стали: Віа Долороза – це вулиця в Єрусалимі, яка є шляхом, яким Ісус Христос проходив до місця розп'яття; гробниці фараонів – давньоєгипетські могили правителів; Лондонський Тауер – фортеця, одна з найстаріших історичних споруд Великої Британії, яка протягом тривалого часу була резиденцією англійських монархів. Військові художники та військові кореспонденти, як от Willem van de Velde, можуть вважатися першими воєнними туристами, у 1653 р. він вирушив у море на невеликому човні, щоб стежити за морською битвою між голландцями та англійцями, і в результаті створив багато малюнків прямо на місці подій.

[25; 46]

Раніше люди вирушали до трагічних місць самотійно, щоб особисто їх побачити. Першою організованою екскурсією була залізнична поїздка до місця страти двох засуджених убивць в Корнуоллі у 1839 р., що у Великій Британії. Однак, організований військовий туризм почав формуватися лише в кінці XIX ст., коли Thomas Cook, піонер організованого туризму та засновник першого в історії туристичного агентства «Thomas Cook Group», почав просувати тури на поля битв Другої англо-бурської війни ще до завершення конфлікту. Багато інших туристичних агентств активно просували доступні та живописні битви при Тугела та Ледісміт. Також, через декілька років після завершення Кримської війни, за ініціативою американського письменника Mark Twain, туристи відвідали місто Севастополь. [11; 25]

Американський журналіст William Shirer зауважував, що під час Другої світової війни після вторгнення в Париж солдати німецької армії ходили по місту з фотоапаратами і поводитись як «наївні туристи», а однією з перших речей, що зробив Гітлер після захоплення Парижа, був огляд визначних пам'яток і зроблене фото на фоні Ейфелевої вежі. [41]

Після закінчення Першої світової війни у Канзас-Сіті була створена Меморіальна асоціація Свободи з метою встановлення пам'ятника чоловікам і жінкам, які брали участь у війні. У 1919 р. мешканці міста зібрали понад 2,5 мільйона доларів за десять днів, які були використані на будівництво меморіалу. У 2006 році у цьому ж місті був створений музей, присвячений подіям Першої світової війни. Цей об'єкт військового туризму призначений для вшанування всіх тих, хто воював у Першій світовій війні. Він привертає до себе увагу відвідувачів своїми освітніми програмами та виставками, цікавими історичними артефактами і реконструкціями подій Першої світової війни і є одним із найпопулярніших музеїв військової тематики в країні. Меморіал Другої Світової війни було відкрито у США у 2004 р., меморіал вшановує пам'ять мільйонів військовослужбовців, які служили в збройних

силах США під час війни, у тому числі понад 400 000 загиблих, а також усіх тих, хто підтримував війська вдома. Його 56 гранітних колон символізують безпрецедентну єдність народу США під час Другої світової війни. [20; 55]

У туристів великою популярністю користуються лінії оборони, що були створені у XX-XXI століттях. Наприклад, у Франції успішно експлуатується оборонна Лінія Мажино, система французьких укріплень, яка була побудована з 1929 по 1934 рік та пізніше модернізована у 1940 р. на кордоні з Німеччиною. Загальна протяжність становила близько 400 кілометрів. Вона отримала назву на честь військового міністра, генерала Андре Мажино. Склад Лінії Мажино включав 39 дотів, 70 бункерів, 500 артилерійських і піхотних блоків, 500 казематів, а також бліндажі та пункти спостереження. [15]

У Німеччині пропонуються тури Лінією Зіґфрида, що складається з захисних споруд, таких як дзоти, протитанкові загородження, розташовані на території більш ніж 630 кілометрів. Ця система включає понад 18 тисяч бункерів, тунелів та танкових пасток. Лінія простягалася від Клеве до Нідерландів, пролягаючи вздовж західного кордону колишньої Німецької Імперії до кордону з Швейцарією. Ідею побудови цієї лінії Адольф Гітлер затвердив у 1936 році, але завершено її було лише у 1940 р.. У Фінляндії дуже популярна Лінія Маннергейма – смуга фортифікаційних укріплень, що була споруджена на Карельському перешийку у 20-30-ті роки XX століття в разі можливої війни з Радянським Союзом. [15]

Ізраїль надає можливість для всіх охочих дізнатися про життя в армійських умовах та взяти участь у програмах військової підготовки. Протягом тижня будь-хто може отримати відчуття солдатського життя. У місті Хевроні туристам-добровольцям пропонують взяти участь у контртерористичних операціях. Починаючи з освоєння навичок управління бойовою технікою, такою як танк «Меркава» та винищувач F-15, і закінчуючи вогневою підготовкою з використанням «Uzi» та M-16. На

завершення учасники проводять навчальні бої, ділячись на дві ворожі сторони та беручи участь у перестрілках з пейнтбольною зброєю. І лише після цього вони відправляються у нічні патрулі на арабські території зі справжньою зброєю. [34]

Історичні реконструкції також користуються значною популярністю і продовжують нагадувати про відомі історичні битви, як Битва під Ватерлоо або Битва під Геттісбергом. Здійснення історичних паломництв до місць боїв Світових воєн допомагають зберігати пам'ять про тих, хто віддав життя за свою країну, прикладом може слугувати Bois Jacques Foxholes – у Jack's Wood в селі Фой, що знаходиться в 4 кілометрах від міста Бастонь (Бельгія) у період з 21 грудня 1944 р. по 13 січня 1945 р. була німецька окупація, де під час важких бойових дій для збереження життів та захисту від ворожих обстрілів американська 101-повітряно-десантна дивізія змушена була вирити так звані «лисячі нори». Сьогодні ж, це популярне місце серед ветеранів, їхніх сімей та любителів військової історії. [46]

Історіографія дослідження воєнного туризму відображає важливість цієї теми та розмаїття підходів до її дослідження. Починаючи з ранніх робіт, таких як стаття D. Lisle «Consuming danger: Reimagining the war/tourism divide» (2000), праці інших науковців, таких як: Fyall, B. Prideaux, D.J. Timothy, R. Butler, W. Suntikul, F. Carbone, M. Piekartz, D.W. Lloyd, за якими можна помітити, що воєнний туризм привертає увагу як академічної спільноти, так і широкого загалу. Ці дослідження охоплюють різноманітні аспекти воєнного туризму, починаючи від культурного та пам'яткового значення, закінчуючи дослідженням соціальних та моральних питань, пов'язаних із відвідуванням місць конфліктів. [54]

Наукові дослідження, статті та праці присвячені воєнному туризму:

- F. Carbone «Don't look back in anger» (2022);

- A. Fyall, B. Prideaux, D.J. Timothy «War and tourism: An introduction» (2006);
- R. Butler, W. Suntikul «Tourism and war (Vol. 34)» (2013);
- D.W. Lloyd «Battlefield tourism: Pilgrimage and the commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939» (1998);
- M. Piekartz «Hot war tourism: The live battlefield and the ultimate adventure holiday» (2007). [54]

Ці публікації відображають значний внесок у розуміння цього виду туризму. Дослідження воєнного туризму не лише допомагає розуміти його як явище, але й висвітлює його вплив на історичну свідомість та сучасну культуру.

[41; 54]

Українська наукова спільнота активно досліджує тему воєнного туризму, розглядаючи його різноманітні аспекти й складові. Серед українських науковців, які займаються розвитком та аналізом воєнного туризму варто виділити Д.А. Каднічанського, Н. Каднічанську, В. Кушнарьова, А.В. Мельника, І.І. Винниченка, потрібно також згадати праці М.П. Кляпа та Ф.Ф. Шандора, а також О.О. Любіцевої. Ці науковці зробили значний внесок у вивченні воєнного туризму в Україні, допомагаючи розкрити його історичне, культурне та соціальне значення. Враховуючи сьогоденні події, збереження спадщини й національної та світової пам'яті дослідження у цій сфері має великий потенціал для стимулювання подальшого розвитку на території України у післявоєнний період. [4; 10; 7; 15]

Отже, розглянуті історичні аспекти розвитку воєнного туризму та аналіз історіографії досліджень у цій галузі свідчать про значний інтерес до воєнного туризму починаючи ще з ХІХ століття, з плином часу, розпочалося наукове дослідження цієї теми серед науковців, серед широкого загалу він також набував все більшого поширення і популярності. Вивчення історичних

аспектів воєнного туризму є важливим для розуміння його впливу на суспільство та культуру. Історіографія досліджень у цій області відображає постійний розвиток та розширення області знань, вказуючи та аналізуючи перспективні напрямки подальших досліджень.

2.2 Сучасний стан розвитку воєнного туризму

Як можемо бачити, воєнний туризм у сучасній туристській сфері посідає особливе місце з огляду на свою специфіку, способи організації та різноманітність. Характеризуючи його актуальний стан розвитку потрібно звернути увагу на те, що даний вид туризму продовжує розвиватись і трансформуватись відповідно до нових викликів та зовнішніх чинників, проте, зростаючий інтерес до відвідування військових пам'яток, полів битв, музеїв зброї та інших історичних місць, пов'язаних з війнами та конфліктами минулого і теперішнього часу присутній постійно. Сучасні новітні технології, легкий та швидкий доступ до будь-якої інформації, впровадження сучасних технологій, таких, як віртуальна реальність, аудіогіди та інтерактивні виставки, дозволяють поглиблено вивчати історію та контекст подій, пов'язаних із місцями війни. Деякі музеї впроваджують інноваційні підходи до взаємодії з відвідувачами, щоб зробити їхній досвід більш захоплюючим і комплексним. [41]

Останніми десятиліттями у світі дуже динамічно розвивається воєнний туризм, лідерами в цьому виді туризму є США, Ізраїль, Франція, Латвія, Німеччина, Чехія, Фінляндія, Китай, Великобританія та Польща. Згідно статистичних показників доходів з відкритих джерел у 2020 році внесок воєнного туризму в економіку США становив 204, 5 млн доларів, Німеччини – 256, 8 млн доларів, Ізраїлю - 119, 5 млн, Китаю – 114, 1 млн, Іспанії – 56,5, Франції –45,9 і відповідно у Великій Британії цей показник становив 45,5 млн доларів. [11]

Розвиток воєнного туризму на сучасному етапі можна умовно поділити на дві складові : відвідування зон активних бойових дій, військових конфліктів та відвідування історичних місць військової спадщини, музеїв, поля битв, військових укріплень, меморіалів тощо. Відвідування зон активних військових конфліктів безпосередньо стосується і викликає інтерес у тих людей, які постійно знаходяться в пошуку гострих відчуттів та екстремальних вражень. Інформація про подібні подорожі рідко поширюється на загал, зазвичай йдеться про індивідуальних мандрівників або малі групи. Крім того, вони є дуже дорогими, оскільки потребують тривалої підготовки, координації між країнами, переговорів на місці в зонах конфлікту, страхуванні та безпекових заходів. Наприклад, у інтерв'ю «Financial Times», що було опубліковане у 2013 році Rick Sweeney, засновник «Warzone Tours» і експерт з безпеки зазначив, що поїздка до Багдаду коштувала 40,000 доларів. У той же час його компанія організовувала поїздки до Іраку, Сирії та країн Африканського континенту. Найбільшим викликом була організація безпеки для туристів, наразі, «Warzone Tours» активно не пропонує такі тури, а їх сайт знаходиться в процесі оновлення. Британське агентство «Hinterland Travel» також займалося організацією турів до небезпечних країн, таких як Ірак та Афганістан з метою відвідування історичних пам'яток цих країн, проте з початком пандемії Covid-19 агентство призупинило свою діяльність. [41]

Проте, найбільшою популярністю користуються тури саме з історичною складовою, вшануванням пам'яті. У таких маршрутах та турах увага акцентується на відомих історичних подіях минулого, прикладом можуть слугувати вирішальні битви епохи наполеонівських війн, але найбільший інтерес у туристів традиційно викликають події сучасної історії — масштабні бойові дії XX ст. (Перша та Друга Світові війни, збройні конфлікти другої половини XX ст.) [41; 46]. Це передусім стосується країн Європи, на території яких відбувалися знакові, загальновідомі, вирішальні

битви та визначні історичні події. До таких об'єктів на території Європейських країн можна віднести:

Нормандія (Франція) – 6 червня 1944 року війська союзників розпочали операцію «Оверлорд» – військовий удар із землі, моря та повітря проти нацистської присутності у Франції під час Другої світової війни. Ця подія історично відома як «День D» і відбулася на пляжах Нормандії. Уздовж узбережжя Нормандії можна ознайомитися із пам'ятними місцями, статуями та скульптурами, що були створені на честь загиблих у битві того дня. Багато туристів із Франції, Англії та США приїжджають сюди, щоб вшанувати пам'ять полеглих. На території Нормандії також функціонують 5 військово-історичних музеїв:

- **«Omaha Beach Memorial Museum»** – площею 1400 м² демонструє важливу колекцію уніформ, транспортних засобів, особистих речей та зброї.
- **«Museum D-Day Omaha»** – тисячі оригінальних експонатів виставлені на понад 3000 м² в автентичній будівлі американської епохи. Розташований між Американським кладовищем і мисом Хок, цей музей представляє унікальну колекцію в якій сьогодні зберігаються обмундирування, озброєння, особисті речі та інші залишки бойових дій. Експозиція збиралася понад 50 років приватним колекціонером.
- **«Overlord Museum»** – унікальна колекція, що складається з понад 10 000 експонатів і охоплює історію з початку висадки союзних військ в Нормандії до звільнення Парижа. Завдяки реконструкціям у натуральну величину тут представлені солдати 6 армій, понад 40 транспортних засобів, танків і гармат.
- **«D-Day Museum»** – перший музей, який був відкритий у 1954 році для вшанування пам'яті. Побудований на місці створення штучної гавані Арроманш. Музей розповідає історію прибуття союзних сил, відомому як операція «Оверлорд», а також дає уявлення про логістичні

проблеми та виклики з якими зіткнулися союзні війська під час висадки на узбережжі Нормандії, включаючи будівництво штучної гавані, яку по частинах перевозили морем і збирали. Цей шедевр інженерної думки відіграв ключову роль у перемозі в Європі.

- **«Maisy Battery»** – це група артилерійських батарей, побудованих Вермахтом поблизу Гранкамп-Мезі, вони були частиною оборони Атлантичного валу в Нормандії. Сьогодні це місце відкрите для відвідувачів, де кожен має змогу пройти понад 2 км оригінальними німецькими окопами і оглянути бункери часів Другої Світової війни. [40; 42]

Рис. 2.1. Узбережжя Нормандії [40]

Меморіальний комплекс концтабору Дахау (Німеччина) – один із перших концентраційних таборів поблизу однойменного міста, який діяв у період з 22 березня 1933 року по 29 квітня 1945 року. У подальшому цей табір слугував моделлю для всіх наступних концтаборів і «школою насильства» для есесівців. Впродовж 12 років існування було ув'язнено понад 200,000 осіб з усієї Європи, за офіційними даними 41,500 осіб було вбито. Меморіальний комплекс був створений у 1965 році за ініціативою колишніх в'язнів, які об'єдналися в Міжнародний комітет Дахау (Comité International de Dachau). Головна експозиція комплексу була створена в період з 1996 по 2003 роки про історію концтабору, яка слідує лейтмотиву

«Шлях в'язнів», також оновлюються тимчасові виставки, що присвячені різним темам і є можливість відвідати віртуальний тур комплексом. [48]

Рис. 2.2 Меморіальний комплекс концтабору Дахау [48]

Танковий музей (Велика Британія) – за порадою англійського поета Редьярда Кіплінга у 1923 році, був створений перший павільйон для зберігання техніки, що залишилась після Першої світової війни, офіційне відкриття музею для відвідувачів відбулось у 1947 році. Музей розташований поблизу військового табору Бовінгтон у Дорсеті. Колекція музею нараховує 300 одиниць військової техніки з 26 країн, що представляють ключові битви кожного великого конфлікту з часів Першої світової війни, це найбільша колекція танків і третя за своєю величиною колекція бронетехніки у світі. Експозиція включає в себе танк Tiger 131, єдиний діючий зразок німецького танка Tiger I, і британський Mark I Першої світової війни, це найстаріший бойовий танк у світі, що зберігся. Музей належить Королівському танковому полку і Королівському бронетанковому корпусу. Музей поділений на 9 виставкових залів: зал Першої світової війни, Inter War Hall (War Horse to Horsepower) – присвячений розвитку танків і роль кавалерії на Західному фронті, зал Другої світової війни, зал бойової групи в Афганістані, зал холодної війни, до 100-річчя музею у 2023 році була відкрита нова експозиція виставка танків у популярній культурі, наступним залом є «The Tank Story Hall» - у цьому залі зберігаються одні з найважливіших танків і БМП в історії, окремо функціонує меморіальна кімната Королівського

бронетанкового корпусу і останнім виставковим залом є цент консервації техніки, де туристи можуть ознайомитись з технікою яка не приймала участь в експозиції.

Варто зазначити, що з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну співробітники музею разом із британською компанією «William Cook Defense Ltd» залучали музейні радянські танки для реконструкції та виготовлення гусениць для відправки до України. [57]

Рис.2.3 Танковий музей (Бовінгтон) [57]

Державний музей Аушвіц-Біркенау (Польща) – це музей, який розташований на території колишнього німецького нацистського концентраційного табору та табору смерті Аушвіц-Біркенау в місті Освенцим. Музей було засновано у 1947 році Тадеушем Вонсовичем та іншими колишніми в'язнями концтабору. Першим табором, заснованим в Освенцимі, був Аушвіц I, призначений для утримання політичних в'язнів, євреїв, ромів та інших груп, що були офіційно визнані нацистами як небажані. Аушвіц II-Біркенау був збудований з метою розширення Аушвіцу I та вирішення проблеми перенаселення. За офіційними даними жертвами концентраційного табору стало близько мільйона людей. У 1979 році музей було внесено до Всесвітньо спадщини ЮНЕСКО. Нині, музей слугує як місце збереження та вшанування пам'яті жертв нацистських злочинів. [37]

Рис.2.4 Державний музей Аушвіц-Біркенау (Польща) [37]

Музей Вітчизняної війни (Хорватія) – Експозиція музею знаходиться у форті Імперіал, який французи побудували на пагорбі Срдж у 1812 і присвятили Наполеону І. Протягом Вітчизняної війни 1991-1995 рр. форт був на передовій оборони міста Дубровник і служив командним пунктом 163-ї Дубровницької бригади хорватської армії. Він став символом героїчної оборони міста. Виставка була відкрита у 2008 році, як початковий етап проекту майбутньої постійної експозиції Музею Вітчизняної війни в Дубровнику. На теперішній момент виставка складається із чотирьох блоків : «Падіння Рагузанської республіки та історія форту Імперіал»; «Сербсько-чорногорська агресія 1991 року»; «Дні перемоги – зняття блокади Дубровника та звільнення південної Хорватії»; та «Людські жертви та руйнування цивільних будівель і пам'яток культури в районі Дубровника». У експозиції представлені оригінальні документи, художні і документальні фотографії з епохи Вітчизняної війни, а також зброя, міни, вибухівка, предмети побуту, прапори військових підрозділів, а також автентичні фото- та відеоматеріали. [52]

Рис. 2.5 Музей Вітчизняної війни (Дубровник) [52]

Одним із лідерів за розвитком воєнного туризму є США, на території країни є велика кількість об'єктів військово-історичної спадщини, яка охоплює період Громадянської війни в США 1861-1865 рр., а також присвячені меморіали, музеї участі армії США у Першій та Другій світовій війні, В'єтнамській війні. Воєнний туризм є популярним не тільки серед американців, але й велика кількість туристів із усього світу відвідують, цікавляться та досліджують саме військово-історичну складову країни. [42]

Популярними місцями воєнного туризму США є:

Національний парк «Поле битви Манассас» (штат Вірджинія) – це місце двох великих битв у Громадянській війні США: Перша битва при Булл-Рані (1861) і Друга битва при Булл-Рані (1862). Парк було засновано у 1936 році та внесено до Національного реєстру історичних місць, територія охоплює понад 5,000 акрів місцевості. Понад 700,000 людей відвідує поле битви щороку, парк пропонує для ознайомлення туристам уніформу часів Громадянської війни, озброєння, що використовувалося військами, польове спорядження, показ фільму «Manassas: End of Innocence», а також електронну карту Першої битви при Булл-Рані. [46]

Рис. 2.6 Національний парк поля битви Манассас (США) [46]

Національний меморіал Перл-Гарбор (Гаваї) – 7 грудня 1941 року Японія скинула бомби на Перл-Гарбор, у результаті чого загинула велика кількість не тільки військових, але і мирних людей, також був потоплений лінкор «Арізона». Зараз це місце пам'яті, у туристів є можливість дослідити та дізнатися більше про одну з найважливіших подій в американській історії. Атака на військові аеродроми та кораблі воєнно морських сил розпочала Тихоокеанський театр воєнних дій, як складову Другої світової війни. У даний час, на місці затонулого лінкора «Арізона» створений меморіал, було відкрито музей, організовуються комплексні екскурсії територією бухти з можливістю відвідати лінкор «Міссурі». [42]

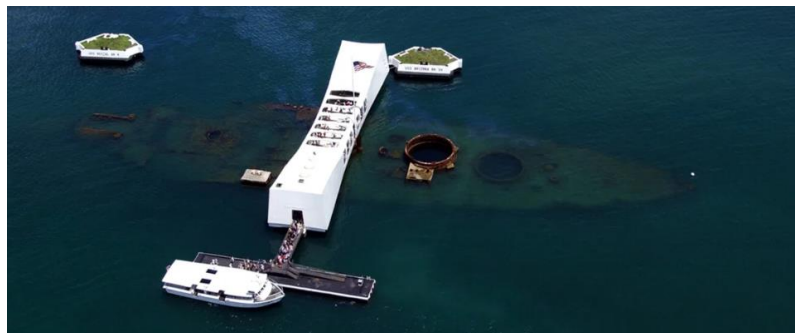

Рис. 2.7 Меморіал біля затонулого лінкору «Арізона», Перл-Гарбор [42]

Музей «Interpid» (Нью-Йорк) – військово-морський історичний музей, що також включає в себе космічні експонати, розташований на борту справжнього бойового авіаносця «Interpid» часів Другої світової війни, також

брав участь у Корейській та В'єтнамській війнах, був задіяний у блокаді Куби під час Карибської кризи із СРСР. Після своєї військової історії авіаносець був використаний у космічних програмах NASA «Mercury» і «Gemini». Після списання у 1974 р. авіаносець був викуплений і пришвартований у Нью-Йорку, відкриття самого музею відбулося 1982 р., а з 1986 р. музей визнано історичною пам'яткою США. Експозиція музею включає в себе десятки військових літаків, винищувачів у тому числі легендарний літак-розвідник «Blackbird» та винищувач «Tiger», колекція музею може похизуватися єдиним підводним човном «Glowler» з ядерною зброєю, який відкритий для публіки. Доповнює цю експозицію перший космічний шатл «Enterprise». Згідно офіційних даних музею, щороку експозицію відвідує понад мільйон туристів. [45]

Рис. 2.8 Музей «Interpid» (США) [45]

Національний музей Другої світової війни (Новий Орлеан) – музей розповідає історію американського досвіду у війні, вклад країни у перемогу. Музей засновано у 2000 році, а у 2004 р. Конгрес США присвоїв звання Національного. Колекція нараховує близько 250 000 артефактів, у музею велика колекція спогадів воєнних часів та зібрання понад 9000 особистих розповідей. Для відвідувачів доступні такі виставкові павільйони: Меморіальний павільйон Луїзіани, павільйон «Victory Solomon Theatre», Реставраційний павільйон, павільйон свободи США, компанії відваги:

Європейський та Тихоокеанський театр бойових дій та павільйон визволення. Окрім цього, доступні віртуальні екскурсії, вебінари, а також навчальні програми. [56]

Рис.2.9 Національний музей Другої світової війни (Новий Орлеан) [56]

Попри вище згадані об'єкти воєнного туризму в країнах Європи та США, де цей вид туризму має достатньо високий рівень розвитку варто згадати та виділити й інші регіони й країни, де воєнний туризм менш розвинений, але має значні перспективи та ресурси, щоб привернути увагу більшої кількості туристів, які зацікавлені у такому відпочинку. Окремо можна виділити В'єтнам, адже ця країна доволі успішно приваблює до себе саме військових туристів і володіє знаковими для світової історії місцями, наприклад :

Тунелі Ку Чи – це мережа підземних тунелів довжиною понад 120 км, які використовувались під час В'єтнамської війни для різноманітного застосування, у тому числі як житлові приміщення, складські приміщення, система транспортування. Сьогодні це популярний туристичний об'єкт, де туристи мають змогу ознайомитися з деякими тунелями, пастками та зброєю, які використовував В'єтконг.

В'язниця Хоа Ло або **Ханой Хілтон** – використовувалась армією Північного В'єтнаму для утримання американських полонених пілотів. Зараз колишня в'язниця функціонує як музей, де відвідувачі можуть побачити різні

експонати та експозиції, дізнатися про історію в'язниці та її роль під час війни. [58]

Воєнний туризм має перспективи розвитку у країнах Африки: Кенія, Південна Африка, Лівія, Руанда. Ці країни мають значний потенціал у подальшому розвитку і залученні ще більшої кількості туристів маючи всі необхідні ресурси та військово-історичні пам'ятки, поля битв. Зокрема, територія Кенія зазнала впливу обох світових війн, де збереглися артефакти, реліквії, поля битв та кладовища військових. Лівія була полем запеклих боїв 1941 і 1942 роках, в регіоні північно-східної частини Лівії тривали інтенсивні бойові дії, що супроводжувалися постійними вибухами і звуками гармат, де відбувалась відома осада Тубрука, битва біля Газали, битва за Бардію, Сіді-Резег та Бір-Хакейм. На території Південної Африки відбувалась Перша англо-бурська війна, де відбувалась битва на пагорбі Маджуба. Руанда має потенціал у розвитку військово-історичного туризму, адже після геноциду народу тутсі у 1994 році було створено 250 меморіалів по всій країні, у 2023 році ООН внесла меморіали Мурамбі, Ньямата, Бісесеро та Гісозі до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. [46; 11]

Індія також є цікавим місцем для воєнного туризму, там можна відвідати військовий меморіал «Таванг», військове кладовище Кохіма, меморіал «Перемога на морі», Джайсалмерський військовий музей. [46]

Отже, сучасний стан розвитку воєнного туризму характеризується розвитком та трансформацією до зовнішнім умов та викликів, для покращення донесення інформації та взаємодії з туристами впроваджуються новітні технології. При дослідженні стану були наведені статистичні дані доходів провідних країн за розвитком воєнного туризму, досліджено та охарактеризовано популярні воєнні дестинації, їхні особливості у країнах Європи, США, а також Азії. Також були наведені конкретні приклади перспективних напрямків для розвитку воєнного туризму в країнах Африки та Індії, наданий їх короткий аналіз та опис місць з військовою історією.

2.3 Державно-приватне партнерство в царині воєнного туризму

Державно-приватне партнерство у сфері воєнного туризму є важливим елементом розвитку не тільки цього виду туризму, але й туристичної галузі в цілому. Воєнний туризм розвивається у багатьох країнах світу, але для того, щоб зрозуміти та оцінити наскільки може бути вигідним й успішним державно-приватне партнерство пропонуємо розглянути на прикладі таких країн, як: США, Німеччина, Велика Британія, Франція, Польща, Боснія і Герцеговина.

У Сполучених Штатах Америки прикладом державно-приватного партнерства є співпраця Служби національних парків США з приватними туроператорами для організації турів до історичних місць, пов'язаних із військовими битвами. Національний музей Другої світової війни співпрацює з готелями та ресторанами для створення пакетних пропозицій для туристів. Також варто зазначити про проекти співпраці з іншими країнами, наприклад, «Battle of the Bulge» (Арденська операція) - це щорічний захід, який організовується спільно з Бельгією, Люксембургом та Німеччиною і включає в себе реконструкції битв, виставки та інші заходи. До державно-приватної співпраці можна віднести приклад туристичної компанії «DC Military Tours», якою володіє і керує офіцер військово-морського флоту у відставці, його команда однодумців організовує екскурсії й тури військово-історичними місцями Вашингтону у співпраці з Університетом корпусу морської піхоти США. Авіабаза «Edwards», яка знаходиться в Каліфорнії надає можливість проведення екскурсії певними місцями безпосередньо по базі за попередньою домовленістю і подачею заявки. Національний музей морської піхоти теж є прикладом партнерства, де державним партнером є Корпус морської піхоти США, а приватним партнером виступає «Marine Corps Heritage Foundation», яка співпрацює з іншими туристичними компаніями, завдяки чому музей має велику популярність не тільки серед американських туристів, але й серед відвідувачів з інших країн. [39; 56]

У Німеччині збройні сили Федеративної Республіки Німеччини співпрацюють з федеральними землями для організації днів відкритих дверей на військових базах. Міністерство оборони також співпрацює з федеральними землями для розвитку туризму на місцях військових меморіалів. Меморіальний комплекс «Берлінська стіна» співпрацює з компанією «GetYourGuide» для організації екскурсій комплексом англійською мовою. Меморіальний комплекс Дахау співпрацює з «Viator», «Expedia» та іншими приватними компаніями, щоб запропонувати туристам екскурсії англійською та іншими мовами. Військово-морський меморіал муніципалітету Лабе у співпраці з «Laboe Submarine Museum» пропонує туристам комбіновані квитки, які включають екскурсію підводним човном U-995 часів Другої світової війни, що брав участь у 9 військових операціях. Німецький туроператор «On the Front Tours», що спеціалізується на проведенні та організації військових турів та екскурсій Берліном активно співпрацює із міською владою, а також із низкою приватних туристичних порталів, таких як «Expedia», «Viator», «Lonely planet», «GetYourGuide», «Airbnb» для популяризації власних послуг. [49; 53]

У Великій Британії прикладом такого партнерства є Національний музей армії співпрацює з туроператорами для організації турів історичними місцями, пов'язаним з британською армією. Імперський воєнний музей у кооперації з Міністерством оборони Великої Британії, де Міністерство надає фінансову та організаційну підтримку, а музей в свою чергу співпрацює з готелями та ресторанами для створення пакетних пропозицій для туристів, як результат Імперський воєнний музей є одним із найвідоміших військово-історичних музеїв у світі. Також варто зазначити про співпрацю з іншими країнами некомерційної організації «Western Front Association», яка сприяє розвитку туризму на місцях битв Першої світової війни, організовує лекції, конференції та екскурсії. Це політично нейтральна організація, яка зосереджена на історичній освіті та збереженні пам'яті. [44; 64]

У Франції дорожній хребет «Chemin des Dames» став ареною великих битв при Ені у 1914-18 роках ХХ ст, а сьогодні це музей під відкритим небом, що простягається на 40 км, де туроператори разом із місцевою владою організують тури місцями битв. Музей армії в Парижі підпорядковується Міністерству збройних сил і є одним із найпопулярніших і найбільших військових музеїв у світі, і також займається організацією комплексних турів для відвідувачів. Прикладом роботи не тільки на внутрішній ринок, але й міжнародної співпраці є «Verdun Memorial», який був відкритий у 1967 році на честь солдатів, які загинули під час Верденської битви, однієї з найкривавіших битв Першої світової війни. Меморіал співпрацює з подібними меморіалами у Німеччині, США, Великій Британії для організації виставок, екскурсій, освітніх програм для студентів, проведенні дослідницьких проєктів. [38; 51]

Прикладом державно-приватного партнерства у Польщі є Музей армії Крайової, який був відкритий 27 вересня 2000 року, це спільне підприємство гміни Кракова та Малопольського воєводства, партнером також виступає Міністерство оборони Польщі, завдяки такій співпраці відбувається збір, розвиток, реставрація, зберігання та надання унікальних колекцій до фонду, пов'язаних з Армією Крайовою. Музей також проводить широку педагогічну та популяризаційну діяльність – організуються музейні уроки, зустрічі з ветеранами та істориками, читання лекцій, кінопокази та презентації книг. Міністерство оборони Польщі, крім того, опікується фортецею Модлин – військова фортеця ХІХ століття, одна з найбільших в Польщі. Під час другої світової війни фортеця, захищаючи Варшаву, допомагала оборонятися проти німців польським силам під командуванням генерала Віктора Томе. На сьогоднішній день, відбувається співробітництво із місцевими туроператорами для організації туристичних програм та подій, спрямованих на привертання уваги ще більшої кількості відвідувачів. Музей Варшавського повстання активно співпрацює із приватними туроператорами, а також

займається реалізацією спільних проєктів із Міністерством культури та національної спадщини, яке в свою чергу надає фінансування. [59]

У Боснії і Герцеговині одним із найяскравіших прикладів державно-приватного партнерства в країні є Музей воєнного дитинства – проєкт, що був започаткований Jasminko Halilović у 2010 році із зібрання інформації для написання книжки «Воєнне дитинство», яка вийшла друком взимку 2013 р., де були опубліковані історії поколінь, що виростили під час війни. З 2015 р., працювала команда для створення колекції музею. У 2016 р. була відкрита перша тимчасова виставка, а повноцінне відкриття з постійною виставкою відбулося у 2017 році в місті Сараєво. У 2018 р. музей отримав Музейну премію Парламентської асамблеї Ради Європи. Музей співпрацює не тільки із місцевою владою міста Сараєва, але й із урядовими установами Боснії і Герцеговини. Варто також додати, що у 2020 році Музей воєнного дитинства заснував свій перший міжнародний офіс в Україні. Робота офісу присвячена документуванню досвіду дітей і підлітків, на життя яких вплинула війна. Найбільшу кількість шанувальників воєнного туризму приймають два боснійські міста це Сараєво і Мостар, а також меморіальний комплекс «Сребрениця-Поточари», де за посередництва туристичних центрів, екскурсійних бюро туристи мають змогу відвідати місця масових поховань, залишки колишніх військових об'єктів, меморіальні комплекси, концтабори. В окремих общинах на першому місці знаходяться саме місця місцевих трагедій, особливо у Сребрениці, Горажде, Вишеграді, Козараці, Приєдорі, де дуже часто екскурсії проводять не професійні гіді, а безпосередньо учасники подій. [23; 32]

Таким чином, можна побачити, що на прикладі вище розглянутих країн воєнний туризм може одночасно виконувати декілька важливих функцій, таких як: збереження та вшанування пам'яті про події минулого, проведення освітньої діяльності, що допомагає збагатити знання про історію та культуру країни, підвищення рівня патріотизму та національної свідомості,

забезпечуючи розвиток інфраструктури, послуг та створюючи робочі місця для місцевого населення. Саме тому дуже важливою є співпраця між державним та приватним секторами, де відбувається заохочення та підтримка з боку держави і якісне та належне виконання своїх функцій, дотримання етичних норм приватним сектором, що сприяє розвитку воєнного туризму як цілісного й корисного явища в суспільстві.

Отже, розглянута інформація відображає результати аналізу та дослідження різних аспектів цього виду туризму. Були розглянуті та охарактеризовані історичні аспекти розвитку воєнного туризму та історіографію дослідження, також була проаналізована еволюція воєнного туризму від початку його формування й до наших днів. Досліджено, як воєнний туризм став важливою галуззю туризму та які фактори впливають на його розвиток. Крім того, проведено аналіз наявної літератури та наукових праць у цій області для отримання повного уявлення про поточний стан досліджень у галузі воєнного туризму. Були наведені приклади державно-приватного партнерства, показано, як така співпраця сприяє підтримці інтересу до воєнної історії країн, вшануванню пам'яті, загальній освіченості населення й туристів та здійснення патріотичного виховання. Воєнний туризм також позитивно впливає на загальний розвиток туристичної галузі, що вказує на те, що даний напрям є економічно вигідним на туристичному ринку. Проаналізовано сучасний стан розвитку воєнного туризму, були наведені статистичні дані доходів провідних країн за розвитком воєнного туризму, досліджено та охарактеризовано популярні воєнні дестинації, їхні особливості у країнах Європи, США, а також Азії. Також був наданий короткий аналіз та опис перспективних напрямків для розвитку воєнного туризму в країнах Африки та Індії.

РОЗДІЛ 3. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1 Особливості розвитку воєнного туризму України

До 2014 року використання терміну «воєнний туризм» було досить обмеженим, і розглядався він як один із аспектів історичного або освітнього туризму. Воєнний туризм як окремий напрямок здебільшого викликав інтерес у туристів, які проявляють інтерес до військової історії, оборонних споруд, військової техніки та інших аспектів, що пов'язані зі збройними силами. Однак, варто відзначити, що захисні споруди – замки середньовічної епохи, розташовані у Кам'янці-Подільському, Хотині, Олеську, Збаражі, Жовкві завжди привертали увагу туристів. Зі зростанням конкуренції на ринку туристичних послуг, організатори подорожей розпочали впроваджувати та вдосконалювати вже наявні стратегії розвитку, пропонувати атракційні послуги, організовувати проведення військових фестивалів та реконструкцій історичних битв поблизу оборонних споруд та замків. Цьому в значній мірі сприяла зміна підходів до вивчення історії, розвиток вітчизняного і зарубіжного кіно, присвяченого історії України. [25]

Проте, саме анексія Криму та розпочата росією гібридна війна проти України у 2014 році пробудила у переважної кількості населення дух патріотизму, інтерес до власної історії та військової справи. Воєнний туризм не став виключенням і зазнав певних змін і в окремих регіонах країни почав стрімко розвиватися, зокрема туроператори з Києва, Одеси та Закарпаття пропонували широкий вибір легальних послуг для військових туристів. Захід України став одним із перших регіонів, який набув популярності як дестинація для воєнного туризму. Наприклад, великою популярністю серед туристів не тільки з України користується Лінія Арпада – це багатокілометрова фортифікаційна споруда, яка мала десятки казарм, тунелів, сотні Дотів, у тому числі амбразури, протитанкові споруди та кілька військових шпиталів. [7; 12]

Українська історія насичена воєнними подіями, а територія зберігає різноманітну багату історико-культурну спадщину, яка охоплює княжу добу, період козацтва, українську визвольну боротьбу 1917-1921 рр., Першу та Другу світові війни. Історичні об'єкти представлені фортецями, оборонними валами, могилами, монументами та пам'ятниками загиблим воїнам. Крім того, у військово-історичних музеях зберігаються унікальні артефакти про українські військові події. Усі ці об'єкти мають потужний ресурсний потенціал і можуть в подальшому бути використаними. За розрахунками С. Трубчанінова, в Україні було споруджено близько 5000 об'єктів фортифікацій. На сьогодні лише 116 з них залишилося у вигляді укріплень чи їх руїн, 92 з них - це фортеці й інші фортифікаційні споруди, фортів в Україні лишилося 12, а також у кількості 22 залишилося монастирів та оборонних храмів. Географічно найбільша кількість з них знаходиться у межах Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Тернопільської та Хмельницької областей. Одними із найвідоміших замків є Львівський, Хотинський, Мукачівський, Острозький і, раніше згаданий, Кам'янець-Подільський. [4; 9]

Популярними туристичними об'єктами, що пов'язані з військовими діями є: Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», який включений до всесвітнього туристичного маршруту та входить до складу Міжнародної асоціації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО; урочище «Козацької могили» (Тернопільська область), Державний історико-культурний заповідник «Буша» та «Гайдамацький яр» (Вінницька область), а також Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (Рівненська область). [4]

Збільшення інтересу до воєнного туризму було також пов'язане із активізацією подієвих заходів, як-от проведення фестивалів «Галицьке Лицарство» (м. Галич), «Україна крізь віки» (м. Луцьк), «Срібний Татош» (с. Чинадієво, Закарпатська область), фестиваль і чемпіонат України із

середньовічного бою «Зов героїв» (с. Копачі, Київська область), фестиваль реконструкція «Вінниця - Столиця УНР», «Свято Бережанського замку» (м. Бережани), «Під покровом Тризуба» (м. Боярка), реконструкція битви за Київ, реконструкція битви у «Бродівському казані». Військові фестивалі та реконструкції надають унікальну можливість туристам та ентузіастам поглибити свої знання про військову історію та взаємодію з військовими об'єктами. Такі заходи часто включають в себе виставки та демонстрації військової техніки, зброї та військового обладнання. Учасники фестивалів мають можливість оглянути рідкісні експонати і дізнатися більше про історію походження та способи використання. [14; 19] Потрібно додати, що до початку пандемії коронавірусу та повномасштабного вторгнення розвиток воєнного туризму формували такі тенденції:

- зростання ролі ігрового воєнного туризму, особливо страйкболу та пейнтболу;
  - зростання попиту на пізнавальні екскурсійні тури, пов'язані із військовою тематикою;
  - збільшення інтересу до турів, що передбачають катання на військовій техніці, польоти на військових літаках, стрибки з парашутом;
  - великий інтерес туристів до сухопутних турів із стрільбиною зі зброї.
- [3]

У період інтенсивного розвитку туристичної галузі України до 2020 р. значна кількість іноземних туристів вирушала до країни, щоб оглянути не тільки культурну спадщину, але й відвідати військові пам'ятники, меморіали, бункери, музеї та полігони, пов'язані з Другою світовою війною та бойовими діями на сході країни. Музеї пропонували інтерактивні виставки, де відвідувачі могли ознайомитися та потримати в руках різні види бойової зброї, але російсько-українська гібридна війна, яка розпочалася у 2014 році й подальше повномасштабне вторгнення у 2022 р. суттєво вплинули на туристичну галузь України, в тому числі на розвиток воєнного туризму.

Власне, через окупацію значна частина нашої території вилучена зі списку туристичних дестинацій, військова агресія росії в Україні призвела до значних змін в українській свідомості та щоденно призводить до руйнування інфраструктури та великої кількості жертв, також, внаслідок запеклих боїв, частина країни ще тривалий час не буде придатною для здійснення туристичної діяльності через необхідність розмінування та відновлення інфраструктурних об'єктів. [9; 12; 10]

Воєнний туризм та його основні групи (воєнно-історичний, військовий або військово-пригодницький та військово-подієвий) на сучасному та майбутньому етапах розвитку повинні бути пов'язані не тільки з подіями минулого, але й подіями сучасної війни. [3] Безперечно, активний розвиток воєнного туризму можливий лише у післявоєнний період. На думку М. Гамкала та М. Каднічанського Україна володіє значним ресурсним потенціалом для розвитку всіх трьох груп: військово-історичні музеї, численні оборонні споруди різних епох, меморіали загиблим воїнам різних періодів, місця битв, військові полігони, діяльність військово-історичних клубів реконструкцій, діяльність патріотичних організації, діяльність вишкільних таборів, проведення військово-історичних фестивалів та ін. Очевидно, що після завершення війни можуть з'явитися нові дестинації воєнного туризму – місця битв, польові фортифікації, військові кладовища українських вояків. Однак, розвиток воєнного туризму вимагає значних організаційних зусиль, фінансових вкладень та підтримки з боку центральних та регіональних органів влади, особливо, якщо це стосується військово-пригодницького туризму тому, що тури військового спрямування організують та пропонують досить невелика кількість фірм. [10] Це пов'язано не тільки із «нішевим» попитом, а також з великими витратами на створення та просування відповідного туристичного продукту й необхідністю отримання відповідних дозволів та ліцензій на використання вогнепальної зброї, військової техніки та потребою у співпраці з

Міністерством оборони України, Командуванням Сухопутних військ України та Повітряних Сил Збройних сил України з питань допуску на територію військових частин, військових полігонів та використання військової техніки і внаслідок вирішення всіх важливих та важких організаційних питань зростає вартість послуг, що робить цей вид туризму доступним не для всіх.

[4; 21]

Утім, попри війну туризм повністю не зупинився, а трансформувався переважно на внутрішній ринок, адже велика кількість людей змушена була покинути свої домівки та переїхати до більш безпечних регіонів України, а вже там серед іншого прагнуть познайомитися із новими для себе місцями, зокрема із історичною, а подекуди й військово-історичною складовою регіонів. Воєнний туризму не став винятком і викликає інтерес у іноземців, які попри воєнний стан прагнуть відвідати Україну, безпосередньо переконатися в жорстокості російської агресії, відзняти документальні матеріали, поспілкуватися з людьми, відвідати уже звільненні міста та містечка. [12; 25] Таку можливість для іноземних туристів надають декілька туристичних компаній та фірм, організовуючи як індивідуальні, так і групові тури:

Visit Ukraine – у серпні 2022 р. компанія запустила унікальні тури під назвою «Донат-тури» до міста Миколаїв, або виїзд у села Миколаївської та Херсонської областей. Такі тури надають можливість не тільки особисто ознайомитись і відвідати місця, де відбувались бойові дії, але й долучитися до волонтерства та зробити внесок у допомогу Україні, також турист має змогу самостійно обрати напрямок та формат туру, а відповідно й сферу, на яку бажає зробити донат. Крім того, організовуються прес-тури до деокупованих міст для журналістів, офіційних делегацій, дипломатичних місій, лідерів думок. [9]

War Tours – Засновники турів так описують створення «War Tours»: «Ідея проекту виникла під час повномасштабної війни, коли команда проекту здійснювала супровід тих, хто приїздив у Київ під час воєнного стану». Іноземці, які приїздили мали різну мету візиту, деякі знімали документальні матеріали, їм потрібна була допомога у зйомках, також організатори допомагали журналістам, які не могли і не мали достатньо часу для самостійної організації пересування по Ірпеню, Бучі та Бородянці. Були і просто туристи з різних країн, яким потрібна була допомога, щоб побачити, що відбувається в Україні та поспілкуватися із місцевими жителями. Зараз команда проекту пропонує одноденний індивідуальний тур Києвом з можливістю оглянути знищену військову техніку, подивитись на наслідки ракетних атак, поспілкуватися з очевидцями, відвідати різні локації, пов'язані з війною, разом із сертифікованим гідом та перевезенням. Вартість такого туру становить €150 за особу, а також діють групові знижки. Ще одним доступним 1-денним туром є відвідування Бучі та Ірпеня у супроводі сертифікованого гіда, вартість туру складає €250 за особу. Окрема пропозиція стосується супроводу преси вартістю €400 за день. [62]

Adventure tours in Ukraine – туроператор для кожного бажуючого організує стрілецькі тури в Києві: тур «Primary» - \$125/особа, тур «Trial» - \$250/особа, тур «Boss» - \$280/особа, тур «Badass» - \$340/особа. Також доступне катання на танках: БРДМ-2 – \$284/особа, Т-34 – \$1500/особа. Організовується тур до музею ракетних військ стратегічного призначення, який знаходиться в Миколаївській області, вартість туру становить \$410/особа. Існує також пакетний 5-денний пакет військових екскурсій Україною: тур до Чорнобиля+ практика стрільби+ досвід керування танком. [36]

Wonder of Ukraine – доступні тури в секретний об'єкт «Скеля» і ставка Гімлера вартістю від 790 грн/особа, до музею ракетних військ стратегічного призначення, вартість – \$330/особа+ катання на танку ІС-3 – \$670/особа.

Стрільба на полігоні вартує \$169/особи (пакет «Стандарт»), пакет «Преміум» - \$249/особа. Катання на БТР – \$299/особа, на БРДМ - \$299/особа, на МТ-LB APC - \$259/особа. [63]

Варто зазначити, що згідно дослідження Портсмутського університету, воєнний туризм, який зазвичай полягає у відвідуванні зон минулих або теперішніх бойових дій, військових меморіалів та музеїв, а з початком війни в Україні тепер являє собою й онлайн-феноменом. Дослідники проаналізували дані з форуму Subreddit «Volunteers for Ukraine», створеного 25 лютого 2022 року, на наступний день після вторгнення Росії в Україну, через два тижні форум вже налічував близько 44,500 учасників. Провідний автор дослідження Dr. Nigel Williams отримав понад 20,000 повідомлень зі спеціалізованого форуму на «Reddit» починаючи з першого місяця повномасштабного вторгнення і виявив, що учасники форуму беруть участь у заходах, які можна розглядати як боротьбу з невійськовими тактиками гібридної війни, таких як протидія пропагандистським «фейковим новинам» і «російським тролям», пожертвування грошей і надання корисної інформації для українських біженців. Він також зазначив: «Соціальні мережі, медіа-активність, санкції та збір коштів – все це є частиною сучасної війни, а це означає, що війни більше не зводяться до особистого контакту чи географічних обмежень», і додав: «Наші висновки показують, що боротьба з гібридною війною поширилася на онлайн-сферу, де люди можуть формувати загальне сприйняття і мобілізувати ресурси». Стаття, що була опублікована в «The journal of travel research», висвітлює складний взаємозв'язок між воєнним туризмом та волонтерством у новій формі «гібридного воєнного туризму». [61]

Отже, воєнний туризм в Україні все ще перебуває в процесі свого формування та становлення, як окремий та самостійний вид туризму, адже ресурсна база України є надзвичайно різноманітною для розвитку воєнно-історичного, військовий або військово-пригодницького та військово-

подієвого туризму, окрім цього уже зараз формуються нові, потужні об'єкти, які можуть бути використані в майбутньому, з'являються та реалізуються громадські ініціативи для популяризації воєнного туризму в Україні серед іноземців, розробляються туристичні маршрути, створюються нові туристичні фірми, які просувають воєнний туризм, також повномасштабне вторгнення призвело до консолідації людей з різних куточків світу для допомоги українцям, що в свою чергу ознаменувало початок зародження нового онлайн-феномену, де учасники форуму беруть участь у заходах, які можна розглядати як боротьбу з невійськовими тактиками гібридної війни, таких як протидія пропагандистським «фейковим новинам» і «російським тролям», пожертвування грошей і надання корисної інформації для українських біженців і висвітлює складний взаємозв'язок між воєнним туризмом та волонтерством у новій формі «гібридного воєнного туризму».

3.2 Перспективні напрямки та шляхи розвитку воєнного туризму в Україні

Український туризм до пандемії коронавірусу та повномасштабного вторгнення сфера туризму складала 2,3% ВВП України й забезпечувала близько 375 тис. робочих місць, непрямий результат дослідження 2019 р. становив 7% ВВП і 1,2 млн робочих місць. Оцінити масштаби впливу воєнних дій на туристичну сферу надзвичайно складно тому, що війна все ще триває, але уже зараз відомо про те, що у 2023 році туристичних підприємств стало менше на 36% порівняно із 2021 роком. Окупація російськими військами території України та постійні обстріли призводять до руйнувань інфраструктури: баз відпочинку, музеїв, історичних пам'яток, готелів, залізничного сполучення тощо. Значні частини території на сході, півдні та півночі країни заміновані, за підрахунками іноземних експертів цей показник становить близько 30% від усієї площі. [8]

Всупереч усьому, як зазначалося у попередньому пункті, туризм продовжує працювати. Державне агентство розвитку туризму зафіксувало, що у 2023 році туристичний збір за перші шість місяців становив 205 мільйонів гривень і був вищим аніж за відповідний період у 2021 р. (167 мільйонів гривень). До того ж, Україну продовжують відвідувати іноземні журналісти, дипломати, волонтери та просто шукачі пригод – все це зумовлює подальше функціонування туристичної галузі і відкриває можливості для розвитку і популяризації незвичайних видів туризму. Досвід країн, що пройшли шлях післявоєнного відновлення, показує, що Україна має значні перспективи у розвитку туризму, пов'язаного з воєнними діями, що відбувались та збереження пам'яті про постраждалих та полеглих – й одним із таких видів туризму безумовно є саме воєнний туризм. [8; 12]

Нині в процесі масштабних воєнних дій створюються ресурси, які в подальшому можуть не тільки доповнити уже існуючі, але й стати основою для розвитку воєнного туризму: велика кількість оборонних об'єктів, поля боїв, різноманітні види озброєнь, місця військових злочинів країни-агресора. Воєнний туризм стає все більш популярним, оскільки руйнівні наслідки війни нікого не залишають осторонь. Україна отримує підтримку майже з усього світу, про що свідчать масові акції та мітинги на центральних площах різних країн ЄС, США, а також Південної Кореї, Нової Зеландії, учасники яких потенційно можуть виступати у ролі військових туристів. Воєнний туризм є окремою галуззю туристичного бізнесу, чий розвиток може стати можливістю для розвитку регіонів, що постраждали внаслідок воєнних дій. Залучення туристів до цих регіонів може сприяти активізації підприємницької діяльності на місцях, що в свою чергу призведе до формування додаткових фінансових ресурсів у вигляді сплачених податків, зборів та інших платежів. [10; 19]

Дослідниками М. Каднічанським та М. Гамкалом було запропоноване районування території України щодо придатності для організації військового

туризму згідно ходу боїв протягом лютого-серпня 2022 року, за цим районуванням виділяються три зони:

- придатні – території, що не зазнали значних обстрілів, не потребують відновлення інфраструктури, а також проведення розмінувань, це території Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської, Житомирської, Закарпатської, Хмельницької, Чернівецької, Вінницької, Черкаської, Полтавської, Кіровоградської областей;
- малопридатні – зазнали істотних обстрілів та руйнувань, але потрібна відбудова інфраструктурних об'єктів, а також здійснення розмінування територій, сюди відносяться Одеська, певні райони Херсонської, Запорізької Миколаївської, Дніпропетровської Чернігівської, Київської, Сумської, Харківської областей;
- непридатні території, що не можуть бути використані у найближчі декілька років – активні бойові дії, окупація територій України, сюди входять Донецька, Луганська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Харківська область та Автономна Республіка Крим. [10]

Окремо на малопридатних територіях автори зосереджують увагу на Баштанському та Снігурівському районах та їх населених пунктах у Миколаївській області через великий потенціал у контексті загального розвитку туризму. Природні особливості даної території, особливо наявність водних ресурсів, можна виокремити річку Веревчина, на якій розташоване Любинське водосховище, які створюють привабливі умови для розвитку активного туризму. Ландшафти, які притаманні цій території, відзначаються великим біорізноманіттям та сприяють розвитку рекреаційного туризму. Крім того, активні бойові дії, які відбувались в області, призвели до створення польових фортифікацій, які за відповідних умов можуть використовуватися як об'єкти воєнного туризму. [10]

Також попри відсутніх бойових дій у Рівненській та Волинській областях є значний потенціал у розвитку воєнного туризму, адже на цих територіях наявний широкий спектр об'єктів визвольної війни, сюди входять системи укріплень, відпрацьовані маршрути розвідувальних груп, а також обладнанні позиції різних видів озброєння, населення областей потенційно можна використовувати як екскурсіводів та провідників тому, що місцеві жителі активно приймали участь в організації та підготовці до оборони. [10; 14]

У період після війни, за умови вирішення проблем з розмінуванням та відновленням інфраструктури, значний туристичний потенціал будуть мати як малопридатні, так і непридатні території, зокрема, ті, де відбувалися активні бойові дії. При належному підході можуть бути створені унікальні туристичні воєнні маршрути, які будуть прославляти Українську армію. Також важливо створити військові меморіали для вшанування пам'яті Героїв, що віддали своє життя захищаючи Україну. [10]

Складовими розвитку воєнного туризму на сучасному етапі в Україні можуть бути:

- організація екскурсій місцями, де відбувались активні бойові дії;
- проведення екскурсій оборонними спорудами та системами укріплень;
- організація виставок, які присвячені знищеній ворожій військовій техніці та озброєнню;
- створення нових меморіалів, музеїв, експозицій та інсталяцій, що відображають ключові події сучасної війни в Україні та вшановують пам'ять усіх постраждалих. [3; 21; 27]

У розвитку воєнно-історичного туризму велике значення повинно приділятися місцям битв, особливо тим, де відбувалися найбільш криваві баталії та історичні події, які визначали подальший перебіг подій. Туризм такими місцями має велике значення у підтримці пам'яті про звитяги та героїзм захисників України. Тому важливо встановлювати у таких місцях

меморіали та музеї, де будуть збережені та детально відтворені історичні події та битви, які відбувались у різних регіонах. Окрім цього, великий інтерес у іноземних туристів можуть викликати населені пункти, які стали символами незламності та стійкості українського народу, які ще донедавна були не надто відомі широкому загалу українські міста: Харків, Київ, Буча, Чернігів, Маріуполь, Краматорськ, Чорнобаївка, Миколаїв, Херсон, Ірпінь, Ізюм та ін. Мета воєнно-історичного туризму у післявоєнний період повинна полягати у вшануванні пам'яті всіх постраждалих та у демонстрації наслідків та жорстокості російсько-української війни, яка триває з 2014 року. [3; 12] Також через збереження історичної пам'яті про воєнні дії потрібно вибудовувати патріотичне виховання молодого та дорослого покоління з метою формування особистості, що має громадянську відповідальність, національну самоідентичність, високі духовні цінності, а також сильні родинні та патріотичні почуття.

Створення меморіалів – це давня традиція вшанування пам'яті полеглих воїнів, створення будь-якого меморіалу є складним процесом, оскільки передбачає пошук рішень у взаємодії місцевої громади, влади, професійної та мистецької спільнот. Трагічні події минулого можуть бути травматичними для певної категорії людей, проте, сам процес створення меморіалів включає в себе терапевтичний аспект, що є не менш важливим аніж отримання фінального результату. За різними даними вперше ідея створення меморіалу вшанування загиблих в Першій світовій війні з'явилась у Франції в 1916 році, однак у Данії монумент схожого спрямування був зведений ще у 1849 р. Починаючи з 1921 року військові кладовища починають з'являтися у Франції, Британії, Італії, Португалії, США, Польщі та Хорватії, згодом вшанування пам'яті полеглих і створення меморіалів набуло широкого поширення по всьому світі. З огляду на сучасні події в Україні необхідність у створенні меморіальних комплексів є надзвичайно важливою і вже зараз розпочалися розробки проєктів зі створення меморіалів в Україні, прикладом

може слугувати проведений у 2024 р. архітектурний конкурс зі створення меморіального комплексу військових поховань Героїв України у місті Львів. Згідно концепції планується обладнати пам'ятник невідомому солдату, музей, каплицю, меморіальний сквер, а також колумбарій – місце для поховання урн з прахом, зазначається, що проєкт ще доопрацьовуватиметься у співпраці з родинами загиблих, військовими та представниками духовенства. [33; 35]

Іншим прикладом вшанування пам'яті Героїв є створення цифрового меморіалу сервісом «Inheart», завдяки розробці є можливість створення індивідуальної сторінки пам'яті, де рідні та друзі можуть зберігати спогади про життєвий та бойовий шлях, додавати фото та відеоматеріали. Створення сторінок є безкоштовним, однак розробники надають можливість замовити виготовлення спеціального QR-коду, щоб в подальшому прикріпити його на надгробний камінь. [29]

Крім того, важливу роль у формуванні нової туристичної пропозиції для воєнного туризму будуть відігравати оборонні споруди, які займають важливе місце у перебігу битв та збереженні життів військовослужбовців. Ці оборонні об'єкти після закінчення війни повинні стати історичними пам'ятками, що символізуватимуть пам'ять про силу та мужність українських захисників крізь століття, які непохитно боронили Україну. До числа таких оборонних споруд слід віднести блокпости, траншеї та бліндажі, які мали важливе значення у захисті населених пунктів та стратегічних об'єктів й займають передове місце у перебігу війни. Яскравим прикладом такого об'єкту є «Азовсталь» в Маріуполі, де протягом декільком місяців бійці тримали оборону, що надало змогу здійснити перегрупування українській армії, а для значної кількості місцевого населення металургійний комбінат став місцем прихистку від постійних бомбардувань та обстрілів міста. Ще одним важливим оборонним об'єктом, який слід зазначити, є Донецький аеропорт. Боротьба за його контроль почалася 26 травня 2014

року після захоплення інфраструктури бойовиками, що призвело до спецоперації Збройних Сил України зачищення території. Оборона аеропорту та його об'єктів тривала 242 дні. Час, протягом якого тривала оборона аеропорту, був лише на тиждень коротшим, аніж оборона Севастополя в Другій світовій війни, і значно триваліший, ніж оборона Брестської фортеці. Змієві вали під Білогірською, які розташовані в Київській області, Бучанському районі, є оборонною спорудою з давньою історією, яка також прийняла участь у російсько-українській війні, і була непрохідною для російської ворожої армії. [3; 14; 12]

Для активізації розвитку воєнного туризму в Україні необхідно виділити такі напрями діяльності:

- всебічна підтримка розвитку даного виду туризму з боку держави та місцевих органів влади;
- залучення іноземного фінансування;
- популяризація воєнно-історичного туризму шляхом впровадження та використання ефективних рекламно-інформаційних заходів та побудова маркетингової стратегії з популяризації воєнного туризму;
- досягнення оптимального співвідношення між ціною та якістю на туристичному ринку;
- використання досвіду та залучення колишніх військовослужбовців до розробки та реалізації турів. [25; 27]

Впровадження цих ініціатив може відіграти важливу роль у подоланні перешкод та посприяти розвитку воєнного туризму в Україні. Розголошення історичних подій та історичних фактів за допомогою воєнного туризму може сприяти збільшенню освіченості світового суспільства щодо наслідків конфліктів і страждань, зокрема в контексті російсько-української війни, в майбутньому така комунікація може допомогти у побудові міжнародних відносин у сфері туризму, розвитку співпраці між країнами. [3]

Проаналізувавши перспективні напрямки та шляхи розвитку воєнного туризму, в Україні був виявлений значний потенціал для розвитку цього напрямку туризму. Важливою складовою є залучення відповідних ресурсів та створення сприятливого середовища для розвитку інфраструктури воєнного туризму, побудова вигідної співпраці з державою та місцевими громадами та органами влади, використання досвіду колишніх військовослужбовців, а також впровадження інноваційних підходів у рекламі та просуванні воєнного туризму на міжнародному рівні можуть значно збільшити його популярність та привабливість серед туристів. Необхідно також активно впроваджувати програми патріотичного виховання через створення музеїв, організації виставок, відвідування воєнно-історичних об'єктів та екскурсії місцями битв, що сприятиме формуванню національної самосвідомості та підтримці національної історичної спадщини. В цілому, воєнний туризм може стати важливим інструментом не лише для розвитку туристичної галузі в країні, але й значним стимулом для розвитку туризму на місцях, сприяти національному об'єднанню, збереженню національної пам'яті, побудові міжнародних відносин у сфері туризму, співпраці з іншими країнами, залученню іноземних інвесторів.

3.3 Вітчизняний туризм крізь призму міжнародного досвіду

Аналізуючи та досліджуючи сучасний стан розвитку туризму, важливо розуміти, що це складна система, яка піддається впливу зовнішніх і внутрішніх чинників. Соціально-економічна та політична стабільність в країні відіграють ключову роль у формуванні та функціонуванні туристичної сфери. Погіршення політичної ситуації та початок повномасштабної війни в Україні призвели до втрати позицій на туристичному ринку, багатьом туристичним компаніям довелося призупинити, або зупинити повністю свою роботу через постійну небезпеку та неможливість повноцінно здійснювати діяльність, однак, війна це не тільки застій, але й водночас це виклик, що

відкриває нові можливості для подальшого розвитку, адже з початком вторгнення велика кількість туристичних компаній та готелів зіштовхнулися з необхідністю перелаштовувати свою роботу до умов воєнного часу задля втримання на ринку, демонструвати свою гнучкість, адаптивність та інноваційність. Наприклад, велика кількість туристичних компаній, закладів розміщення самостійно займаються волонтерською діяльністю або співпрацюють із відповідними профільними фондами, гуманітарними установами. Така зміна векторів напрямів діяльності, підходу до організації роботи, акцент на забезпеченні безпеки подорожуючим зумовлюють зміни у туристичній сфері України вже зараз тому, що кількість туристів, що відвідують країну і знайомляться із культурними надбаннями попри воєнний тримається на достатньому рівні, також окрім відвідин Києва іноземні туристи почали частіше приїздити й до інших регіонів України. [3; 33; 27]

Дослідники завважують про масштаби руйнувань багатьох туристичних дестинацій та напрямків, які займали важливе місце на туристичній мапі України. Наразі, у 15 регіонах України зафіксовані пошкодження або руйнування об'єктів нерухомої культурної спадщини внаслідок бомбардувань, артилерійських обстрілів та ракетних ударів, географія такої шкоди охоплює від Донецької та Луганської областей до Львівської області біля кордону з Польщею. І. Цупка та Р. Кривенкова зазначають, що українські туристичні оператори на поточному етапі знаходяться в пошуках нових можливостей для розвитку, щоб розпочати власну діяльність на європейському ринку туристичних послуг. Розглядаючи пріоритети функціонування туристичної індустрії в Україні, було визначено, що першочерговим заходом повинна стати розробка стратегії розвитку національного туризму з урахуванням євроінтеграції та міжнародного досвіду, також під час відновлення у післявоєнний період в Україні необхідно активно популяризувати туристичний потенціал, стимулювати виникнення нових ініціатив та залучати міжнародних партнерів. Крім того,

М. Reimann та інші дослідники вказують на можливість впровадження і розвиток воєнного туризму опираючись на іноземний досвід та результати соціологічних досліджень та пропонують науково-практичні рекомендації щодо відновлення туризму у прифронтових громадах України за такою послідовністю: «держава - бізнес - громадськість – освіта». Автори підкреслюють, що державним органам влади, спільно з іншими зацікавленими сторонами, доречно розробити чіткий план (стратегію) відновлення та просування туристичної галузі у прифронтових громадах Дніпропетровської, Запорізької, Сумської, Харківської та Донецької областей після війни. Інші науковці у свою чергу зазначають про перспективність розвитку воєнного, ділового, спортивного, освітнього, зеленого та медичного видів туризму в післявоєнний період. [14; 25]

Для того, щоб оцінити, як може себе поведсти туристична індустрія після війни необхідно дослідити досвід інших країн, які відновлювали свій туризм після збройних конфліктів, у світі існує декілька успішних прикладів розвитку туристичної галузі : першим прикладом може слугувати Боснія і Герцеговина, де війна тривала у період з 1992 по 1995 роки. Згідно мирних Дейтонських угод від 14 грудня 1995 р. Боснія і Герцеговина зберегла федеративний устрій, але була поділена на мусульмано-хорватську Федерацію Боснії і Герцеговини та Республіку Сербську. Починаючи з 1995 року туристичні потоки в країну збільшувались на 24% щорічно до 2000 р., також Всесвітня організація туризму прогнозувала, що до 2020 року Боснія і Герцеговина займе третє місце у світі за темпами розвитку туризму. У 2010 році Сараєво входило в топ-10 міст для відвідування за версією туристичного путівника «Lonely Planet». Після закінчення Боснійської війни розпочалась відбудова зруйнованих об'єктів, організовувались приватні екскурсії, під час яких туристи мали змогу оглянути фотографії основних подій, у крамницях історичних центрів пропонували придбати сувенірні вироби, що пов'язані з війною. У Сараєво були створені меморіальні комплекси для увіковічення

загиблих воїнів, також визначною пам'яткою є «троянди Сараєво» - вирви від снарядів на місцях, де загинуло більше трьох осіб мирного населення, такі вирви маркують червоною фарбою і кількість «троянд» становить приблизно дві сотні по всьому місту, хоча їх реальна чисельність є набагато більшою. Варто додати, що Сараєво довгий час вважалося «Меккою темного туризму» через те, що багато житлових будинків мали пошкоджені фасади від куль та снарядів. Однак, незважаючи на міжнародну допомогу та наявність усіх необхідних ресурсів, зростання туризму в країні є нестабільним і згідно статистичних даних станом на 2020 рік внесок туристичної галузі в економіку становить 4,6%. [1; 27]

Хорватія є ще одним прикладом успішного відродження туристичної індустрії після воєнних дій. У 1991 році розпочалась війна Хорватії за незалежність, яка тривала до 1995 р. і відповідно туристична галузь не функціонувала, але після закінчення війни розпочалась потужна піар-компанія з популяризації туризму в країні, в наслідок чого значно зріс інтерес з боку іноземних туристів, великі міжнародні туристичні компанії, мережі готелів, круїзні компанії також почали пропонувати свої послуги і співпрацювати з урядовими організаціями, які займались розвитком туризму. До країни почало надходити міжнародне фінансування та інвестиції, держава поступово почала розвивати та пропонувати ще більше туристичних напрямів, у тому числі й воєнний туризм. Швидкі темпи росту туристичної галузі зумовили вагомий вплив на економіку, оскільки приблизно 15 мільйонів туристів щорічно відвідує Хорватію й загальна частка туризму в країні складає близько 15% ВВП. [1; 9; 27]

Потрібно зауважити, що експерти організації «Balkan Green initiative» ділячись власним досвідом розбудови туристичної галузі у контексті України звертають увагу на необхідність практики сталого туризму, з побудовою довготривалої стратегії на 30 років. Сюди ж повинна входити розробка нових інформаційних продуктів, які будуть цікаві іноземним туристам, створення

бренду, що буде заснований на особливості та силі України, розробка туристичної маркетингової кампанії, орієнтовану на соціальні, економічні та екологічні аспекти України після війни, й такі програми повинні відповідати різним вподобанням. [33]

Яскравим прикладом адаптації туризму до триваючого військового конфлікту протягом довгого часу, який з новою силою спалахнув 7 жовтня 2023 року є Ізраїль, адже незважаючи на це, донедавна туризм залишався важливою частиною і складав 6,2% економіки, на галузь припадало 6% робочих місць та 5% від усього експорту. Де також певну частину попиту складав саме військовий туризм і для всіх бажаючих були доступні такі екстремальні військові тури як «Спецназ за 5 днів» та «Відпочинок у Нетанії та досвід спецназу», де програма передбачала стрибки з парашутом, водіння військових машин в екстремальних умовах, організація засідок, уроки володіння зброєю і навчання рукопашному бою. [4; 27]

Німеччина також є прикладом успішної відбудови туристичної сфери після воєнних дій. Під час відновлення й розбудови туристичного сектору місією для туристичного бізнесу стало створення доступних поїздок як в межах країни, так і за кордоном, з фокусом на якість послуг та доступні ціни для людей з невисоким рівнем доходів. Для забезпечення доступності цін використовувались дотації з різних рівнів бюджету, а також були запроваджені пакетні пропозиції для групових турів і різні види знижок для усіх категорій подорожуючих. Такі заходи значно покращили конкурентоспроможність внутрішнього туризму. У роки після війни в Німеччині найбільший успіх здобули туристичні компанії, які спрямовували свою увагу на масовий ринок та надавали пакетні пропозиції. На сьогоднішній день країна займає провідне місце за популярністю на туристичному ринку у світі, і є однією з головних країн в Європі за розвитком і популярністю воєнного туризму. Частка туризму в ВВП країни станом на 2021 рік складала 6,4%. [1; 9]

Досвід Грузії є схожим на український, адже країна також зазнала територіальних втрат внаслідок вторгнення росії. Після закінчення війни внаслідок побудови та реалізації антикризової туристичної стратегії Грузія стала відомою на світовому туристичному ринку і привабила до себе велику кількість туристів. У 2023 році Грузія продовжила пожинати плоди правильної політики у сфері туризму і повідомила про рекордні надходження до бюджету: показник у 2023 році перевищив на 17,3% показник 2022 року і склав рекордні \$4,1 млрд., таких показників не було ні разу за всю історію Грузії. [50]

Україна у своєму арсеналі має великі перспективи для відновлення туризму, це і залучення іноземного капіталу, розвиток сучасного воєнного туризму, а також становлення виняткового культурного іміджу в світі. До того ж, розвиток воєнного туризму, що базується на сучасних ресурсах активно впроваджується в деяких районах Херсонської та Миколаївської областей та на Київщині для привернення уваги туристів з різних країн й, разом з тим, здійснювати залучення допомоги у відновленні постраждалих регіонів. Державне агентство з розвитку туризму почало розробку «маршрутів пам'яті», де експертна група, що включає представників державних та громадських організацій, працює над створенням меморіальних об'єктів в рамках російсько-української війни на визволених територіях Чернігівської, Київської, Харківської та Херсонської областей. Створення маршрутів має важливе значення як для сучасності, так і для наступних поколінь, які повинні пам'ятати, через що пройшли їхні попередники і якою ціною була здобута свобода. Вже зараз потрібно встановити чіткі правила відвідування цих місць пам'яті, щоб не завдавати травм людям, які там проживають – заявляють у відомстві. [33]

У 2022 році Європейська туристична комісія (ЄТК) запросила до свого складу ДАРТ, з таким одностайним рішенням виступили керівники туристичних органів Європи. На цьому етапі термін членства України

складатиме три роки на безкоштовній основі, після закінчення цього терміну буде розглянуте і прийняте додаткове рішення щодо подальшого членства. Місія Європейської туристичної комісії – це представлення інтересів національних туристичних органів Європи, просування країн Європи як туристичні напрямки по всьому світові, надавати своїм членам унікальні експертні дані та стійку базу для стратегічного співробітництва та обміну досвідом. Така співпраця дозволить використовувати всі наявні ресурси організації із подальшим залученням інвестицій та фондів для розвитку туристичних дестинацій. Під час засідання комісії був озвучений намір щодо створення фонду допомоги, завдяки якому будуть сформовані та направлені кошти для відновлення туристичної та рекреаційної інфраструктури в Україні. [27; 50]

При розбудові туристичної сфери й зокрема розвитку воєнного туризму варто звернути увагу на досвід США, адже країна дуже вдало використовує саме воєнний туризм для популяризації та героїзації своєї військової історії, просування потрібних цінностей, виховання молоді, збереження пам'яті та уроки історії. Туристи з усього світу мають змогу відвідати музеї, військові бази, історичні місця та місця битв, що пов'язані з армією, повітряними силами та флотом США.

Кроки із врахування досвіду вже розпочалися тому, що Міністерство у справах ветеранів у 2023 р. презентувало ескізний варіант проєкту зі створення Національного військового меморіального кладовища у Київській області. При проєктуванні військового кладовища спеціалісти завважували на міжнародний досвід, зокрема на відомий у всьому світі Арлінгтонський національний цвинтар, що знаходиться в Сполучених Штатах Америки. На площі понад 260 гектарів планують розташувати музейно-виставковий комплекс, військове кладовище, церемоніальну площу, крематорій, Будинок трауру та додаткову інфраструктуру. Будівництво буде здійснюватися у декілька етапів, на першому етапі буде створений сектор традиційних

поховань, площу, де відбуватимуться прощання з воїнами, а також колумбарій, що стосується курсування транспорту до кладовища, то планують залучити постійні «шатли», які будуть курсувати з Києва. Згідно плану, кладовище має бути збудоване до літа 2025 року. [2]

Цікавим та корисним досвідом для України може слугувати відбудова та розвиток всесвітньовідомих туристичних міст Європи Відню та Роттердаму після Другої світової війни. Протягом війни Відень зазнав 52 потужні атаки, внаслідок чого загинула велика кількість людей, була пошкоджена критична інфраструктура, зазнала руйнувань історична частина міста. Уже після перших бомбардувань владою були збудовані вежі протиповітряної оборони – вежі висотою близько 10 метрів використовувались як бомбосховища із запасами їжі, електростанціями, ліфтами, а також колодязями й могли прихистити до 15 тисяч цивільних. Сьогодні ці вежі слугують як громадські простори і туристи мають змогу відвідати всі три вежі, що є у місті. Активна відбудова міста розпочалася із запровадженням «Плану Маршала» у 1948 році, країна отримала один мільярд доларів допомоги, у 1955 році Австрія отримала незалежність і завдяки тому ж плану Маршала змогла покращити власну економіку і продовжити відновлення, були створені нові робочі місця на підприємствах, модернізована інфраструктура та житловий фонд, важка робота населення та міжнародна підтримка створили всі умови для «економічного дива». Крім того, великим поштовхом до подальшої розбудови міста і становлення його як важливого європейського політичного центру стало розміщення офісів міжнародних організацій ОБСЄ, ОПЕК та МАГАТЕ. Відновлення туризму розпочалося на початку 1950-х років, коли у межах міжнародної допомоги виділили понад 500 мільйонів шилінгів на розвиток туристичної сфери. Відень зараз – це туристичний магніт Європи, до пандемії коронавірусу у 2020 році чисельність туристів становила 6,6 млн. щорічно. [22]

Роттердам був розбомблений німецькою авіацією 14 травня 1940 р.. Відновлення міста розпочалося швидко, першими кроками стали будівництва тимчасового житла та закладів роздрібної торгівлі, які були у використанні до кінця 1950-х років. Перший план відновлення був представлений у 1941 р., згідно якого архітектура повинна залишатися традиційною-нідерландською, точне дотримання плану, місто зберігало свою форму, а його схема залишалася стійкою і гармонійною, дорожня інфраструктура розширювалась, а будь-яке вільне місце у місті повинно було бути забудованим. План не був реалізований через брак коштів та ресурсів, вже у 1945 р. був представлений «Базовий план» і він уже був гнучкішим за план 1941 р., основні положення нового плану були такі:

- поділ міста на зони;
- гнучкість плану, можливість внесення змін, простір для майбутніх ідей;
- акцент на функціональності та сучасності міста;
- вулиці тепер виступали як артерії транспортних систем. [28]

З часом у місті з'являлись нові торгові та ділові центри, до відновлення залучались місцеві жителі. Однак, із 1960-х років почали виникати перші проблеми у місті, так, через збільшення автотранспорту пересування містом для пішохід стало важким, нестача культурних пам'яток та зелених зон робило місто пустим і вже у 1968 р. був представлений третій план міста, за яким уже відводилась увага на створення атракцій для туристів, культурних інститутів та торгових центрів, але і цей план не зовсім вирішив попередні проблеми, адже зараз Роттердам – це сучасне та інноваційне місто, яке було зведено заново, але при цьому залишається містом, що втратило свою історичну цінність через нестачу історичних та культурних пам'яток внаслідок руйнування та незбереження їх владою ще на початку відбудови міста у 1941 році. [28]

У розділі були розглянуті й охарактеризовані особливості та шляхи і перспективні напрямки розвитку воєнного туризму, згідно яких даний вид туризму попри наявність значного ресурсного потенціалу не набув масового характеру, розвивався переважно локально в окремих регіонах країни і ще перебуває у стані свого формування, така ситуація зумовлена недостатньою зацікавленістю у розвитку воєнного туризму, складною ситуацією в країні, моральними та етичними принципами, відсутністю державної підтримки, дефіцит необхідної інфраструктури, однак в останні роки на воєнний туризму почала звертати увагу все більша частина туристів та ентузіастів, до уже існуючих об'єктів додадуться ті, що формуються під час російсько-української війни. В подальшому воєнний туризм може стати важливою частиною туристичного ринку і відігравати значну роль у інформуванні, збереженні національної пам'яті, вшануванні загиблих і користуватися великою популярністю серед іноземних туристів, але для цього Україні вкрай важливо сформувати та результативно дотримуватись впровадження і застосування національної туристичної стратегії, а також здійснювати раціональний розвиток регіонів з огляду на їхні наявні можливості. Для здійснення успішного відновлення та розвитку туризму після війни необхідно оптимізувати застосування інструментів регіонального розвитку та державно-приватного партнерства, використання необхідних інструментів гарантує не лише економічне відродження окремих регіонів, але й стимулює зростання економіки всієї країни. Головною метою такої взаємодії є формування та здійснення активної співпраці на міжнародному рівні, взаємодія між регіонами та бізнесом для досягнення взаємовигоди. Створення сприятливого середовища для усіх сторін та належне виконання обов'язків центральним органом влади та розвиток туристичної індустрії спричинить збільшення робочих місць, податкових надходжень до бюджетів різних рівнів та розвитку громад. Такі шляхи підходу до розвитку до туристичної сфери є ефективними, адже міжнародний досвід підтверджує корисність національної співпраці на різних рівнях та структурах

підприємств, доцільне використання фінансової допомоги від міжнародних організацій та країн-партнерів. Описані взаємодії можуть відбуватися на рівні всієї країни або стосуватися лише певних регіонів чи розвитку окремих туристичних продуктів та напрямків туризму. Основою цього повинно бути створення нормативно-правової бази партнерства між державою та бізнесом, що сприятиме максимальній участі місцевих органів влади та бізнесу у розвитку туризму.

ВИСНОВКИ

Актуальність вибору теми зумовлена поточною ситуацією в країні, яка змушує замислюватись про необхідність збереження національної пам'яті та історичної спадщини минулого та сьогодення, документування героїчного спротиву українського народу, відстоювання власної незалежності, увіковічення Героїв. Беручи до уваги ці складові, дієвим засобом може слугувати воєнний туризм, для того, щоб повною мірою оцінити перспективи розвитку цього виду туризму на території України був проведений всебічний розгляд воєнного туризму. Тому, метою роботи було визначено: аналіз аспектів воєнного туризму в світі та його характеристика, дослідження сучасного стану й перспектив розвитку воєнного туризму в Україні. У роботі були розглянуті ключові засади теоретико-методичного дослідження воєнного туризму, які допомогли зрозуміти сутність наукових аспектів. Аналіз понять й особливостей дозволив визначити його специфіку та місце на сучасному етапі розвитку туристичної сфери. Дослідження видової та формової структури воєнного туризму дало уявлення про різноманітність та організаційні положення цього виду туризму.

Наступним етапом став розгляд та характеристика історичних засад розвитку воєнного туризму в світі та історіографія досліджень, також була проаналізована еволюція воєнного туризму від початку його формування й до наших днів. Досліджено, як воєнний туризм став важливою галуззю туризму та які фактори впливають на його розвиток. Були опрацьовані та наведені на прикладі конкретних країн реалізації державно-приватних партнерств показано, як така співпраця сприяє підтримці інтересу до воєнної історії країн, вшануванню пам'яті, загальній освіченості населення й туристів та здійснення патріотичного виховання. Окреслено, що воєнний туризм позитивно впливає на загальний розвиток туристичної галузі та регіональний розвиток, що вказує на те, що даний напрям є економічно вигідним напрямом на туристичному ринку, були опрацьовані статистичні показники доходів

провідних країн за розвитком воєнного туризму, досліджено та охарактеризовано популярні воєнні дестинації, а також їхні особливості у країнах Європи, США та Азії.

Заключною частиною роботи стало дослідження й характеристика сучасного стану, особливості та шляхи і перспективні напрямки розвитку воєнного туризму в Україні, згідно яких даний вид туризму попри наявність значного ресурсного потенціалу не набув масового характеру, розвиток здійснювався переважно локально в окремих регіонах країни і на сьогодні все ще перебуває у стані свого формування і становлення, така ситуація зумовлена недостатньою зацікавленістю у розвитку воєнного туризму, складною ситуацією в країні, моральними та етичними принципами, однак в останні роки помічається позитивна динаміка - свою увагу на воєнний туризм почала звертати все більша частина туристів та ентузіастів, до уже існуючих об'єктів додадуться ті, що формуються під час російсько-української війни і в подальшому воєнний туризм може стати важливою частиною туристичного ринку і повністю задовольняти попит та запити туристів пропонуючи розмаїття пропозицій. Для здійснення успішного відновлення та розвитку туризму після війни необхідно оптимізувати застосування інструментів регіонального розвитку та державно-приватного партнерства, використання необхідних інструментів гарантує не лише економічне відродження окремих регіонів, але й стимулює зростання економіки всієї країни. Головною метою такої взаємодії повинно стати формування та здійснення активної співпраці на міжнародному рівні, взаємодія між регіонами та бізнесом для досягнення взаємовигоди. Створення сприятливого середовища для усіх сторін та належне виконання обов'язків центральним органом влади та розвиток туристичної індустрії спричинить збільшення робочих місць, податкових надходжень до бюджетів різних рівнів та розвитку громад. Такі шляхи підходу до розвитку туристичної сфери можуть бути ефективними, адже міжнародний досвід

підтверджує корисність національної співпраці на різних рівнях, доцільне використання фінансової допомоги від міжнародних організацій та країн-партнерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Я.В. Міжнародний досвід відбудови туристичного сектору після збройних конфліктів: можливості для України // Матеріали Міжнар. туристичного форуму «Туризм в Україні: виклики та відновлення», К.: КНЕУ, 2023. 337с. С.257-259. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/alekseeva4.htm

(дата звернення: 16.04.24)

2. Балюх Н. «Український Арлінгтон»: у Києві презентували ескіз Національного військового кладовища // Суспільне Київ міста URL: <https://susplne.media/kyiv/634232-ukrainskij-arlington-u-kievi-prezentuvali-eskiz-nacionalnogo-vijskovogo-kladovisa/> (дата звернення: 24.04.24)

3. Барвінок Р.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону // Науковий журнал. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2022. Вип.18. Т.2. С.206-215. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/12643/1/6091-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-17026-1-10-20220629.pdf> (дата звернення: 14.04.24)

4. Батиченко С., Мельник Л., Савков П., Сторубльов О. Особливості розвитку військового туризму в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2021. – Вип.66. – С.66-69. URL: <https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/844/800>

(дата звернення: 15.04.24)

5. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень // Підручник.— К.: АБУ, 2002. — 480 с. (дата звернення: 17.03.24)

6. Букет Є. 1 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна // АрміяInform URL:<https://armyinform.com.ua/2021/09/01/1-veresnya-1939-roku-rozpochalasya-druga-svitova-vijna/> (дата звернення: 25.03.24)
7. Винниченко І.І., Рудніченко Ю.А. Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи розвитку // Географія та туризм. 2016. Вип.35. С.71-79. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/vynnychenko2.htm (дата звернення: 05.04.24)
8. Відновлення туризму і туризм для відновлення // Ukraïner URL: www.ukraïner.net/turyzm-vidnovlennia/ (дата звернення: 14.04.24)
9. Відродження туризму після війни: про що каже міжнародний досвід та які можливості є для України? // Visit Ukraine URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/3658/reviving-tourism-after-the-war-what-does-international-experience-tell-us-and-what-opportunities-are-there-for-ukraine> (дата звернення: 15.04.24)
10. Гамкало М., Каднічанський Д. Аспекти розвитку воєнного туризму в Україні в контексті російсько-української війни XXI століття // Матеріали XVI наукової конференції з міжнародною участю «Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід», Львів. 2022. С. 73-77. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/materialy-NEOHRAFIYA-EKONOMIKA-I-TURYZM-16-2022-book.pdf#page=145> (дата звернення: 12.04.24)
11. Джиндоян В.В., Дубова А.С. Військовий туризм: проблеми та перспективи його розвитку на Африканському континенті // «Молодий вчений» Вип. №1(113). 2023. С.24-27. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5689/5565> (дата звернення: 06.04.24)
12. Діброва О., Коваленко А. Мілітарний туризм як сучасний напрямок туризму на території України // Збірник тез доповідей міжнародної науково-

практичної конференції. Київ, 2022. С.340-342. URL:
https://oa.nmu.org.ua/ua/folder20/Conf_IEU_2022.pdf#page=342

(дата звернення: 15.04.24)

13. Каднічанський Д., Каднічанська М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції «Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід» (м. Львів, 9 жовтня 2020 р.) Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С.132-135. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kadnichansky2.htm

(дата звернення: 12.03.24)

14. Кізюн А.Г., Гуцал Л.А., Цуркан І.М. Аналіз розвитку індустрії туризму в Україні в умовах російсько-української війни // Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі. 2023. Вип.8. С. 79-87. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/tourism/article/view/1406/1326>

(дата звернення: 11.05.24)

15. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстримального та пізнавально-розважального туризму // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2018. – Вип.1. - С.107–118. URL:

www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vknut_2018_1_11 (дата звернення: 16.03.24)

16. Лущик М. В. Про поняття та види військового туризму // Наукові перспективи. 2021. Вип.№7 (13). С.241-254. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/356/358>

(дата звернення: 13.03.24)

17. Макогон Ю.В., Пилипенко В.В. Основи наукових досліджень в економіці // Навч. посібник. – Донецьк: Альфа-прес, 2007. - С. 7-23.

(дата звернення: 17.03.24)

18. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму // Краєзнавство, географія, туризм. 2012. Вип. № 16 С. 3–5. (дата звернення: 14.03.24)

19. Мельник А.В. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму // Київський Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. Вип.33. С.350-353. (дата звернення: 14.03.24)

20. Меморіал Другої Світової війни // Tourist1 (застосунок) URL: <https://tourist1.com.ua/listing/world-war-ii-memorial/> (дата звернення: 06.05.24)

21. Мілосердов В. Чутливе формування пам'яті: практики партисипації у створенні меморіалів // MistoSite URL: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/chutlyve-formuvannia-pamiati-praktyku-partyssypatsii-u-stvorenni-memorialiv> (дата звернення: 24.04.24)

22. На межі двох світів: як Відень розквітнув після Другої світової війни // Прозорі міста URL: <https://transparentcities.in.ua/news/na-mezhi-dvokh-svitiv-yak-viden-rozkvitnuv-pislia-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 23.04.24)

23. Патрікеєва Н. Облога Сараєва: як у столиці Боснії і Герцеговини беруть пам'ять про загиблих // LB.ua URL: https://lb.ua/society/2023/01/14/542337_obloga_saraieva_yak_stolitsi_bosnii_i.html (дата звернення: 08.05.24)

24. Пілюшенко В., Шкрабак І., Славенко Е. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення // Навчальний посібник. – Київ: Лібра, 2004. – С. 52-60. (дата звернення: 17.03.24)

25. Поступна О.В., Степанко О.В., Завада Є.Є. Теоретичні засади дослідження чорного військового туризму: публічно – управлінський аспект. 2023. С.52-61. URL:

<http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/17820/1/Postupna.pdf> (дата звернення: 18.03.24)

26. Рамач М. Перша світова війна. Все почалося з убивства на Балканах сто років тому // Радіо Свобода URL: www.radiosvoboda.org/a/25435424.html

(дата звернення: 05.04.24)

27. Роїк О.Р., Недзвецька О.В. Шляхи розвитку туристичної сфери України у воєнний період // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2022. Вип.46. С.11-15. URL: www.ej.journal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/783/754

(дата звернення: 26.05.24)

28. Роттердам: місто, яке докорінно змінила відбудова // Прозорі міста URL: <https://transparentcities.in.ua/news/rotterdam-misto-yake-dokorinno-zminyla-vidbudova> (дата звернення: 20.05.24)

29. Сервіс Inheart запустив цифрові меморіали для загиблих на полі бою українських захисників // Inheart URL: www.inheart.memorial/

(дата звернення: 19.05.24)

30. Сіра Е.О., Голубець І.М., Безрученков Ю.В. Післявоєнне відновлення туризму в Україні // Економіка та управління підприємствами. 2022. Вип. 68. С.155-157. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2022/68_2022/29.pdf

(дата звернення: 28.05.24)

31. Шандор Ф. Ф., Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму: підручник // Київ: Знання. 2013. С.205-206. URL: https://pidru4niki.com/1584072043514/turizm/suchasni_riznovidi_turizmu

(дата звернення: 22.03.24)

32. Шимкевич К. Чорний (воєнний) туризм у Боснії і Герцеговині // Militarnyi URL:<https://mil.in.ua/uk/blogs/chornyj-voyennyj-turyzm-u-bosniyi-i-gertsegovyni/>
(дата звернення: 15.05.24)
33. Шиян О. Не забувати і не травмувати // Zaxid.net URL:https://zaxid.net/ne_zabuvati_i_ne_travmuвати_pro_turizm_v_ukrayini_i_zmi_ni_n1570323 (дата звернення: 16.05.24)
34. Як збройні конфлікти виникали у світі після Другої світової війни та до чого вони призвели // Слово і діло (аналітичний портал) URL:<https://www.slovoidilo.ua/2019/12/13/infografika/polityka/yaki-zbrojni-konflikty-vynykaly-sviti-pislya-druhoyi-svitovoyi-vijny-ta-choho-vony-pryzvely>
(дата звернення: 23.04.24)
35. Яким буде меморіал Героїв України у Львові: результати всеукраїнського конкурсу // Львівська міська рада Inheart URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/culture/architecture-and-historic-heritage/301224-yakym-bude-memorial-heroiv-ukrainy-u-lvovi-rezultaty-vseukrainskoho-konkursu>
(дата звернення: 25.05.24)
36. Adventure tours in Ukraine URL: <https://adventureua.com/ua>
(дата звернення: 20.05.24)
37. Auschwitz – Birkenau URL: www.auschwitz.org/
(дата звернення: 17.04.24)
38. Chemin des Dames // Official Tourism Board Website URL: www.france.fr/en/article/chemin-dames (дата звернення: 18.04.24)
39. DC Military Tours URL: www.dcmilitarytour.com/ (дата звернення: 19.04.24)

40. D-Day and the battle of Normandy sites and museum// Normandy Tourism
URL: <https://en.normandie-tourisme.fr/plan-your-trip/to-see-to-do/the-best-things-to-see-and-do/d-day-and-the-battle-of-normandy-sites-and-museums/>

(дата звернення: 16.04.24)

41. Denizova V. The phenomenon War Tourism // Bloomberg Businessweek Bg
URL:<https://www.bloombergtv.bg/a/74-businessweek-zhivot/105881-the-phenomenon-war-tourism> (дата звернення: 14.04.24)

42. Garcia E. The 10 Most Important Places Every War Tourist Must Visit // The Travel
URL: www.thetravel.com/war-tourist-important-places/

(дата звернення: 26.04.24)

43. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism // Wiesbaden: Gabler, 2011. pp.87-94. (дата звернення: 19.03.24)

44. Imperial War Museum URL: www.iwm.org.uk/ (дата звернення: 17.04.24)

45. Intrepid Museum URL: <https://intrepidmuseum.org/> (дата звернення: 21.04.24)

46. Jagyasi P. A Complete Guide to War Tourism by Dr Prem – Definition, History, 47. Features, Planning Tips and Destinations // Dr. Prem Travel & Tourism. January 2022. URL: <https://drprem.com/travel/war-tourism-guide/#Top>

(дата звернення: 27.04.24)

48. KZ-Gedenkstätte Dachau URL: www.kz-gedenkstaette-dachau.de/

(дата звернення: 16.04.24)

49. Laboe Submarine Museum URL: <https://deutscher-marinebund.de/marine-ehrenmal-u-995/marine-ehrenmal/> (дата звернення: 23.04.24)

50. Maliarchuk N., Chirva O. Проблеми та перспективи розвитку незвичайних видів туризму на території України після закінчення російсько-української війни на прикладі військового туризму // Економічні горизонти. 2022. Вип. 4(22). С.34-42. URL: <http://eh.udpu.edu.ua/article/view/267014/264149>

(дата звернення: 28.05.24)

51. Memorial de Verdun URL: <https://memorial-verdun.fr/>

(дата звернення: 23.04.24)

52. Muzej Domovinskog rata Dubrovnik URL: <https://mdrd.hr/>

(дата звернення: 27.04.24)

53. On The Front Tours // Berlin`s only WW2 Specialist tour operator URL: <https://onthefront.com/> (дата звернення: 29.04.24)

54. Social Representations of War Tourism: A Case of Ukraine // Sage Journals. 2023. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/00472875221146797>

(дата звернення: 16.05.24)

55. The National WWI Museum and memorial URL: www.theworldwar.org/

(дата звернення: 13.04.24)

56. The National WWII Museum URL: <https://www.nationalww2museum.org/>

(дата звернення: 13.04.24)

57. The Tank Museum URL: <https://tankmuseum.org/> (дата звернення: 23.04.24)

58. Top 10 Vietnam War Sites: exploring Vietnam`s historical legacy // Easy Riders Vietnam URL: www.easyridersvietnam.com/vietnam-war-sites/

(дата звернення: 21.04.24)

59. Twierdza Modlin URL: <https://twierdzamodlin.pl/> (дата звернення: 20.04.24)

60. Venter, D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality // Tourism and Leisure*, Volume, 6 (1). 2017. pp. 1-19. URL: www.ajhtl.com/uploads/7/1/6/3/7163688/article_28_vol_6_1_2017.pdf

(дата звернення: 21.03.24)

61. War tourists fighting on a virtual front, since Ukraine-Russia war // University of Portsmouth URL: www.port.ac.uk/news-events-and-blogs/news/war-tourists-fighting-on-a-virtual-front-since-ukraine-russia-war (дата звернення: 19.04.24)

62. War tours in Ukraine URL: <https://wartours.in.ua/> (дата звернення: 29.05.24)

63. Wonder of Ukraine URL: <https://wondersholidays.com/uk/holiday/militarity-ua/> (дата звернення: 29.05.24)

64. Western Front Association URL: www.westernfrontassociation.com/

(дата звернення: 16.04.24)

65. Zwigenberg R. The Atomic City: Military Tourism and Urban Identity in Postwar Hiroshima // *American Quarterly*; College Park Vol. 68, Iss. 3. 2016. URL: www.proquest.com/docview/1829750621?sourcetype=Scholarly%20Journals

(дата звернення: 17.03.24)

ДОДАТКИ

Додаток А

Тривалість збройних конфліктів після Другої світової війни [34]